

ARHEOLOŠKI OSTACI IZ RANOKRŠĆANSKOG DOBA NA DRNIŠKOM PODRUČJU

Alduk, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:242348>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

**ARHEOLOŠKI OSTATCI IZ RANOKRŠĆANSKOG DOBA NA DRNIŠKOM
PODRUČJU**

IVANA ALDUK

SPLIT, 2022.

Filozofski fakultet u Splitu
Odsjek za povijest
Antički grad na istočnoj obali Jadrana

**ARHEOLOŠKI OSTATCI IZ RANOKRŠĆANSKOG DOBA NA DRNIŠKOM
PODRUČJU**

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević

Studentica: Ivana Alduk

Split, rujan 2022.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Ivana Alduk, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice edukacije povijesti i pedagogije, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 22. rujna 2022.

Potpis

OBRAZAC I.P.

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOG / DIPLOMSKOG RADA U DIGITALNI
REPOZITORIJ FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

STUDENT/ICA	Ivana Aldeuk
NASLOV RADA	Arheološki ostaci iz ranokršćanskog doba na drniškom području
VRSTA RADA	Diplomski rad
ZNANSTVENO PODRUČJE	Humanističko
ZNANSTVENO POLJE	Povijest
MENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	izr. prof. dr. sc. Ivan Matijević
KOMENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	/
ČLANOVI POVJERENSTVA (ime, prezime, zvanje)	1. izv. prof. dr. sc. Ivan Matijević 2. izv. prof. dr. sc. Ivan Basić 3. Zvonimir Forker, asis.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/ica predanog završnog/diplomskog rada (zaokružiti odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama *Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju*, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude (zaokružiti odgovarajuće):

a.) u otvorenom pristupu

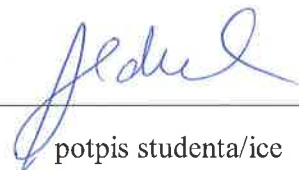
b.) rad dostupan studentima i djelatnicima Filozofskog fakulteta u Splitu

c.) rad dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6/12/24 mjeseci (zaokružiti odgovarajući broj mjeseci)

U slučaju potrebe dodatnog ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

Split, 22. 9. 2022.

mjesto, datum

potpis studenta/ice

Zahvale

Na početku se od srca zahvaljujem mentoru, izv. prof. dr. sc. Ivanu Matijeviću na podršci, smjernicama i uputama tijekom cijelog procesa izrade diplomskog rada, od samog prijedloga teme pa sve do završnih detalja.

Zahvaljujem se svim prijateljima i kolegama, posebno Anti i Anđeli, koji su bili uz mene tijekom svih pet godina fakultetskog obrazovanja i hrabрили me svojim primjerom i iskustvima.

Zahvaljujem i djelatnicima Gradskog muzeja Drniš, Antoniji Tomić i Davoru Gaurini, koji su mi pomogli u više navrata, usmjerili me na korisne izvore informacija i relevantnu literaturu te ustupili materijale.

Na koncu, zahvaljujem svojim roditeljima, sestri i ostatku obitelji na svakom ohrabrenju i podršci tijekom cijelog školovanja.

Ad maiorem Dei gloriam!

SAŽETAK

Cilj ovog diplomskog rada analiza je arheoloških ostataka iz ranokršćanskog doba na drniškom području i prikaz povijesnog kontinuiteta na odabranim primjerima. Autorica u uvodnim riječima rada raspravlja o pojavi ranog kršćanstva na istočnojadranskoj obali, postanku prvih lokaliteta i širenju utjecaja kršćanstva. Nadalje, opisuje prilike na drniškom području u predantičko i antičko doba te analizira kontinuitet lokaliteta sakralnog karaktera uz pojedinačne pronalaskе. U središnjem dijelu autorica prikazuje i opisuje postanak, razvoj i toponimiju ranokršćanskih lokaliteta Cecela, Trbounje i Tepljuh, kao i važnost koju su imali, a imaju i do današnjih dana za opstanak kršćanstva na drniškom području u pojedinim povijesnim razdobljima.

Ključne riječi: kristijanizacija, Dalmacija, rano kršćanstvo, ranokršćanski kompleksi, Drniš

ABSTRACT

The aim of this graduate thesis will be the analysis of archaeological remains from the early Christian period in the Drniš area and the presentation of historical continuity on selected examples. In the introductory words of the paper, the author discusses the emergence of early Christianity on the eastern Adriatic coast, the origin of the first localities and the spread of the influence of Christianity. Furthermore, the author describes the situation in the Drniš area in pre-ancient and ancient times and analyzes the continuity of sites of sacral character with individual findings. In the central part, the author presents and describes the origin, development, and toponymy of early Christian sites Cecela, Trbounje and Tepljuh, as well as the importance they had, and still have to this day, for the survival of Christianity in Drniš in certain historical periods.

Keywords: Christianization, Dalmatia, early Christianity, early Christian complexes, Drniš

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. KRŠĆANSTVO NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI.....	6
2.1. Pojava ranog kršćanstva na istočnojadranskoj obali	6
2.2. Širenje utjecaja kršćanstva na prostorima rimske Dalmacije	10
2.3. Povijesni kontinuitet i uloga toponimije u proučavanju kontinuiteta sakralnih mjesta.	12
3. POVIJESNE I ZEMLJOPISNE ODREDNICE DRNIŠA I OKOLICE	16
3.1. Drniško područje u predantičko i antičko doba.....	17
3.2. Povijesne okolnosti: ratovi Delmata i Rimljana na drniškom području i uspostava rimske vlasti.....	18
3.3. Prodiranje kršćanstva.....	21
3.4. Upravno-teritorijalna crkvena organizacija	23
3.4.1. Ranokršćanska biskupija Skardona.....	24
3.4.2. Ranokršćanska biskupija Ludrum.....	26
3.5. Ranokršćanski lokaliteti na području današnje Šibenske biskupije	30
4. ARHEOLOŠKI OSTATCI IZ RANOKRŠĆANSKOG DOBA NA DRNIŠKOM PODRUČJU	36
4.1. Ostatci ranokršćanskih kompleksa i bazilika.....	36
4.1.1. Cecela.....	37
4.1.2. Trbounje.....	39
4.1.3. Tepljuh/Biočić.....	45
4.2. Pojedinačni pronalasci arhitektonskih ulomaka i uporabnih predmeta	48
4.2.1. Lukar	48
4.2.2. Lišnjak.....	49
4.2.3. Badanj	49
4.2.4. Gradac	49
4.2.5. Baljci	50

4.2.6. Umljanovići (Balina Glavica).....	50
4.2.7 Kljaci.....	51
5. ZAKLJUČAK	52
6. BIBLIOGRAFIJA	55
6.1. Popis kratica	55
6.2. Izvori.....	55
6.3. Literatura	55
6.4. Popis slikovnih priloga	62
6.4.1. Karte.....	62
6.4.2. Tlocrti.....	62
6.4.3. Slike	63
6.5. Slikovni prilozi	65
6.5.1. Karte.....	65
6.5.2. Tlocrti.....	69
6.5.3. Slike	74

1. UVOD

Na početku rada koji će se baviti ponajprije analizom ranokršćanskih arheoloških ostataka (na drniškom području) potrebno je objasniti sam povijesni kontekst i okolnosti nastanka i širenja kršćanstva. Važnost Krista (i samog kršćanstva) za povijest čovječanstva u brojnim raspravama, djelima, monografijama i sl. neosporno su dokazali mnogi autori. Naravno, arheološki pronalasci iz tog doba potvrdili su teze i zaključke. Kako bi što bolje razumjeli tu važnost, moramo promotriti i analizirati okolnosti i razdoblje u kojem se kršćanstvo pojavilo. Iako je nastalo na području pod upravom Rimskog Carstva u kojem se štivalo mnogo božanstava, to nije spriječilo njegovo širenje, čak i izvan granica Carstva. Takve su okolnosti, štoviše, dale vjetar u leđa novoj religiji, ma koliko otegotne bile na samom početku. Kad govorimo o razdoblju u kojem se kršćanstvo pojavilo i započelo svoj uspon, mislimo već na prve godine nakon Kristove muke i smrti, dakle 1. stoljeće. Valja naglasiti kako je ipak bilo potrebno više vremena za širenje, stabilizaciju i ukorjenjivanje nove religije u rimsko pogansko društvo. Zašto? Brojni su razlozi, a neke od njih spomenut ćemo u nastavku. Međutim, važno je naglasiti kako je Rimsko Carstvo inače bilo tolerantno prema različitim kultovima i religijama, ali kršćanstvo je bilo drukčije, a time i odnos pojedinih rimskih careva prema njemu. Predstavljalo je ideje koje su zahtijevale izbor, a ne toleranciju.¹ Prije svega, bilo je namijenjeno svim ljudima i nadilazilo je etničku pripadnost, imalo je nauk i knjige, a donijelo je i novu perspektivu, utjehu i nadu mnogima. Krist je svojom smrću na križu otkupio grijeha svijeta, a uskrsnućem je i konačno pobijedio smrt. Tako su ljudi počeli shvaćati kako je ovozemaljska smrt zapravo početak života u vječnosti.² Zbog svojih uvjerenja, koja su mnogima bila nova, kršćani su progonjeni, a posebno jer su odbijali sudjelovati u obredima carskog kulta gdje se pokojne, ali i žive careve štivalo kao božanstva.³ Upravo su ti sustavni progoni donekle usporili širenje kršćanstva jer su se kršćani skrivali i tajno okupljali u strahu od nastavka progonstva⁴, ali nikako ne možemo reći kako se kršćanstvo prestalo širiti. Ono je i dalje prodiralo u sve slojeve društva, ali vjerojatno malo sporije. Iako su progoni zadali bolan udarac kršćanskoj zajednici, ujedno su i posijali „sjeme novih kršćana“ jer su oni koji su dali svoj život za Krista, mučenici, bili pravi svjedoci vjere i Evanđelja. Naravno, mnoge je kršćanstvo privuklo kad su vidjeli koliko je ljudi bilo spremno umrijeti za Krista i za ono u što su vjerovali.

¹ R. MacMullen 1984, 17.

² A. Zadro 2017, 185.

³ S. Kovačić 2004, 54.

⁴ R. MacMullen 1984, 102.

Budući da se razdoblje ranog kršćanstva, posebno na istočnojadranskoj obali, ne može promatrati van okvira kasne antike u civilizacijskom i umjetničkom smislu, postavlja se pitanje njezinih kronoloških odrednica. U literaturi se često nailazi na pojmove kasnoantička, ranokršćanska i ranobizantska arheologija. M. Sanader kaže kako se ova tri naziva zapravo odnose na umjetničke pravce koji se ostvaruju u istim vremenskim razdobljima, pa njihovo često preklapanje zbunjuje. Ona tako smješta kasnu antiku u razdoblje od početka Dioklecijanove vladavine pa sve do sredine 6. stoljeća. Ranokršćansko stvaralaštvo zatim datira između 200. i 600. godine, a ranobizantsku umjetnost između kraja 4. i sredine 9. stoljeća.⁵ Također, Nenad Cambi tvrdi, zajedno s brojnim istraživačima rimske umjetnosti, kako se kasna antika može shvatiti kao tranzicijsko doba ili doba velikih promjena. Njih se može jasno uočiti još od kraja 3. stoljeća, ali svoj vrhunac dosegle su u doba tetrarhije i Dioklecijanovih reformi. Teško je, stoga, navesti točnu godinu ili događaj koji bi označio početak razdoblja promjena kao i njegov kraj. U tom kontekstu moramo shvatiti kako se početak i kraj promjena sigurno nisu odvijali jednako intenzivno ni istovremeno u svim krajevima Carstva. Međutim, ono što je zasigurno obilježilo razdoblje kasne antike jest ubrzano širenje nove religije – kršćanstva.⁶

Kad je riječ o počecima kršćanstva, to jest prva tri stoljeća njegova postojanja i širenja, u literaturi se nailazi na tvrdnje kako se ono brzo širilo. Kao što je rečeno, točnija je tvrdnja kako je širenje kršćanske vjere bilo ipak malo sporije, ali nezaustavljivo.⁷ Pojava ranog kršćanstva u Dalmaciji također se može smjestiti u taj vremenski okvir, iako za to ne postoje materijalni dokazi, već samo pisani izvori kao što je Biblija (Rim 15, 19; 2 Tim 4, 10). Kršćanstvo je vjerojatno prodrlo u rimsku Dalmaciju najkasnije u drugoj polovici 1. stoljeća, ponajprije u Salonu, a postoji i pretpostavka o organiziranoj crkvenoj općini ili biskupiji već od kraja 1. ili sredine 2. stoljeća. Ona je u početku djelovala u skrovitosti jer je to odgovalo tadašnjim okolnostima, odnosno neprijateljskom raspoloženju Rimskog Carstva prema mladom kršćanstvu. Prema tome, logično je kako nema ranijih vijesti o djelovanju kršćanskih zajednica na ovim prostorima, ali i u cijelom Carstvu.⁸ Iako imamo svjedočanstvo o kršćanstvu na području Dalmacije u samoj osobi salonitanskog biskupa Venancija koji je djelovao u drugoj polovici 3. stoljeća⁹, svoj značajan uspon i početak nezaustavljivog širenja kršćanstvo je doživjelo početkom 4. stoljeća. Točnije, nakon izdavanja Galerijeva i Milanskog edikta (311. i

⁵ M. Sanader 2016, 16.

⁶ N. Cambi 2020, 321.

⁷ S. Kovačić 2004, 44.

⁸ S. Kovačić 2008, 17–18.

⁹ F. Bulić i J. Bervaldi 1912, 19–21.; Bulić i Bervaldi smatraju ga zaslužnim za organizaciju prve kršćanske općine u Salonu, kao i utemeljiteljem Crkve u Salonu i njezinim prvim biskupom.

313.) i s punom podrškom cara Konstantina i njegove obitelji jači kršćanski utjecaji odrazili su se i na istočnojadransku obalu čemu svjedoče ostatci brojnih ranokršćanskih bazilika i crkava. U tom razdoblju kršćanstvo se počelo širiti i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Može se reći kako je smrću cara Dioklecijana i slomom tetrahije započela kršćanska era iako progoni kršćana još nisu prestali.¹⁰

Kad govorimo o vremenskom određivanju kraja antike, nailazimo gotovo na jednake poteškoće i neslaganja kao pri definiranju njezina početka. Tome u prilog ide i činjenica kako je krajem 6. i početkom 7. stoljeća došlo do nedostatka informacija o razvoju kršćanstva, što je neobično jer je nekoliko desetljeća prije, odnosno još u 6. stoljeću, ono bilo na svojem vrhuncu. Dakle, do pada u kulturno-civilizacijskom smislu došlo je već krajem 6. i početkom 7. stoljeća. Koji su mogli biti razlozi takvog naglog preokreta? Jedan od razloga krije se i u propadanju antičkih gradova na obali, ali i u unutrašnjosti. Ključan je bio i prodor barbarskih skupina u 6. stoljeću, a situacija se pogoršala padom Sirmija i Siscije nakon čega su te skupine počele prodirati sve bliže obalnom području. Cambi kao primjere krize navodi popravke i reduciranje velikih crkvenih zdanja nakon pljački i razaranja početkom 7. stoljeća umjesto njihove obnove, što je ranije bio običaj.¹¹ Također, dolazi i do bijega stanovništva, posebno iz područja Panonije, dok se stanovništvo iz obalnih gradova sklanja na obližnje otoke. Tom fenomenu svjedoče i velika crkvena zdanja na otocima, a građena su vjerojatno zbog potreba za većim sakralnim prostorom uslijed povećanja broja žitelja. Uočena je i kastrizacija – povratak stanovništva na uzvišena i utvrđena područja gdje su se većinom nalazile prapovijesne gradine, a i na njima se pojavljuju crkve (Tlocrt 1.). Uzvišenja su imala strateško značenje, a stanovništvu su u tim nesigurnim vremenima nudila zaklon. U isto vrijeme, gradska i veća naselja iz kojih se stanovništvo iseljavalo ostala su na istom mjestu, ali je usred razvoja događaja došlo do njihova zapuštanja i barbarizacije. Jedino na čemu se radilo jesu fortifikacije i njihovo učvršćivanje, što je vidljivo i na primjeru Salone.¹² Iako je Zapadno Rimsko Carstvo prestalo postojati 476., antika je završila i nastupilo je *mračno* doba slavenske seobe, čini se kako je kršćanstvo na području Dalmacije ipak opstalo. O tom kontinuitetu svjedoče brojne crkvice u blizini gradova koje su obnavljane u predromaničko doba, a nasljednice su starokršćanskih (sv. Marta u Bijaćima, sv. Juraj na Putalju; u unutrašnjosti sv. Ilija u Kljacima), ali i doticaji autohtonog stanovništva s doseljenicima, njihov suživot i asimilacija (primjer Salone).¹³

¹⁰ N. Cambi 2020, 321.

¹¹ Isto, 457.

¹² Isto, 373–377.

¹³ T. Vedriš 2015, 182.

Što se tiče karaktera ranokršćanske arhitekture u provinciji Dalmaciji, u njoj su vidljivi utjecaji sa svih strana svijeta, ali nijedan trend ili utjecaj nije u potpunosti preuzet, već su lokalni majstori prilagođavali oblike potrebama stanovništva i prostora.¹⁴ Ono što je također specifično za ovo područje jest pojava antičko-srednjovjekovnog sakralnog kontinuiteta, a na brojnim lokalitetima može se utvrditi kontinuitet života od predrimskog doba do današnjih dana. Taj kontinuitet vidljiv je prije svega u toponimima, ali i u titularima crkava gdje su većinom one srednjovjekovne nasljeđivale titular svoje crkve prethodnice iz ranokršćanskog razdoblja (Lepuri – sv. Martin, Piramatovci – sv. Bartul, moguće i Siverić – sv. Cecilija i druge).¹⁵

Sve navedene teme, problematiku i pojave pokušat ćemo rekonstruirati na drniškom području i na odabranim primjerima ranokršćanske arhitekture. No, na samom početku potrebno je objasniti koji se teritorij podrazumijeva pod izrazom drniško područje, a koji je često u upotrebi i među lokalnim stanovništvom. Naime, pri upotrebi tog izraza misli se na šire područje današnjeg grada Drniša, odnosno na naselja kojima je Drniš najbliže gradsko, administrativno, sudsko i ekonomsko središte. Tako definirano drniško područje obuhvaća 20-ak naselja koja su razmještena u općine Drniš, Ružić, Unešić i Promina (Karta 1.). Navedeno područje obiluje nalazima još iz prapovijesnog razdoblja, kao i iz antičkog te srednjovjekovnog.

U prvom dijelu rada bit će riječ o pojavi i širenju kršćanstva na istočnojadranskoj obali i nekim općim pojavama koje su važne za razumijevanje konteksta i problematike u nastavku. Zatim će biti opisane povijesne i zemljopisne odrednice Drniša i okolice, vrijeme i način prodiranja kršćanstva u unutrašnjost, kao i upravno-teritorijalna crkvena organizacija na tom području koja sa sobom nosi mnoga pitanja i nedoumice. Nakon navođenja ranokršćanskih lokaliteta na području današnje Šibenske biskupije, koji su uistinu važni za razumijevanje glavne teme rada¹⁶, u glavnom dijelu rada analizirat će se arheološki ostatci iz ranokršćanskog doba na drniškom području. Oni su zbog preglednosti podijeljeni u dvije skupine: ostatci ranokršćanskih kompleksa i bazilika i pojedinačni pronalasci arhitektonskih ulomaka i uporabnih predmeta (na temelju kojih se može pretpostaviti postojanje ranokršćanskog objekta na lokalitetu). Na koncu ćemo iznijeti zaključke, kratak pregled i osvrt na ovu uistinu važnu temu, ali nedovoljno zastupljenu u novijim radovima i istraživanjima. Naime, u literaturi se često samo usputno spominje, a nedostaje ulaganja u arheološka istraživanja koja je moguće

¹⁴ N. Cambi 2020, 377.

¹⁵ M. Zorić 2001, 226.

¹⁶ U ranokršćansko doba bili su pod istim utjecajima unutar Salonitanske metropolije. Štoviše, neki su od njih zajedno s lokalitetima drniškog područja bili unutar iste biskupije.

provesti na mnoštvu lokaliteta. Ovakva istraživanja zasigurno bi dovela do brojnih novih spoznaja i otkrića, ali i probudila zanimanje kod mnogih istraživača i autora.

2. KRŠĆANSTVO NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI

Početke i širenje kršćanstva na hrvatskom povijesnom prostoru većina autora smješta u prva stoljeća poslije Krista, još u apostolska vremena.¹⁷ Tako se često za Dalmaciju vezuju i spominju apostoli Petar i Pavao te njegovi učenici, čijim je posredstvom propovijedana nova vjera poganskim narodima. Dva izravna pisana izvora o tim događajima nalaze se u Bibliji, a postoje i brojne legende, među kojima se najviše ističe legenda o brodolomu sv. Pavla na Mljetu u čiju su korist neki autori iznijeli zanimljive argumente.¹⁸ Dakle, prvi biblijski navod u Poslanici Rimljanima (Rim 15, 19) glasi:

„Jer ne bih se usudio govoriti o nečemu što Krist riječju i djelom, snagom znamenja i čudesa, snagom Duha nije po meni učinio da k poslušnosti privede pogane. Tako sam od Jeruzalema pa uokolo sve do Ilirika pronio evanđelje Kristovo...“¹⁹

Zbog ovog navoda smatralo se kako je sv. Pavao izravno evangelizirao na području cijelog Ilirika. Iako se ta mogućnost ne odbacuje, zbog nedostatka pisanih i materijalnih dokaza ipak je vjerojatnije kako su to činili Pavlovi učenici,²⁰ čemu svjedoči i navod u Drugoj poslanici Timoteju (2 Tim 4, 10):

„Jer Dema me, zaljubljen u sadašnji svijet, napustio i otišao u Solun; Krescencije u Galaciju, Tit u Dalmaciju.“²¹

I Euzebije Cezarejski spominje Pavlov put do Ilirika:

„U to je vrijeme, kada je Pavao završio kružni put, od Jeruzalema do Ilirika, Klaudije iz Rima protjerao Židove.“²²

2.1. Pojava ranog kršćanstva na istočnojadranskoj obali

Iz prethodno navedenog možemo zaključiti kako su se stanovnici istočnojadranske obale susreli s kršćanstvom već u 1. stoljeću poslije Krista. U tom vremenu mogla je biti riječ samo o malim općinama (ako ih je i bilo) koje su se zatim u 3. stoljeću udružile u biskupiju, a njezino središte bila je Salona.²³ Također, prvi navjestitelji kršćanstva najvjerojatnije su bili, sudeći po izvorima u prethodnom dijelu teksta, učenici sv. Pavla. Ipak, neki autori tvrde kako propovijedanje Pavlova učenika Tita nije bilo uspješno i da je prestalo još za vrijeme rimskog

¹⁷ A. Uglešić 2006, 9.

¹⁸ N. Cambi 2002, 208; N. Cambi 2014, 122–123.

¹⁹ Jeruzalemska Biblija, 1621–1622.

²⁰ N. Cambi 2014, 124.

²¹ Jeruzalemska Biblija, 1701.

²² Euseb., HE, II, 18, 9; III, 1, 3.

²³ F. Šišić 2004, 64–65.

cara Nerona, poznatog progonitelja kršćana.²⁴ B. Gabričević jasno iznosi svoje mišljenje kako u ovim krajevima nije moglo biti organiziranih općina prije kraja 3. stoljeća, a propovijedanje Pavlovih učenika nije ostavilo značajniji trag. Prema njemu, prvi je važniji propovjednik, moguće i osnivač Crkve u provinciji Dalmaciji, bio biskup Venancije.²⁵

Iako se kršćanstvo proširilo već u prvim stoljećima, ne možemo isto tvrditi i za njegov veći utjecaj i čvrste temelje.²⁶ U prilog tome ide i činjenica kako ne postoje nikakvi pisani ili materijalni tragovi iz tih vremena, čemu su doprinijeli progoni jer su se kršćanski obredi, slavlja i okupljanja odvijali u tajnosti i kršćani se od ostalih nisu razlikovali nikakvim posebnim simbolima ili znakovljem. Naravno, ovo nije bio slučaj samo u Dalmaciji, već i diljem Carstva. Prvi materijalni ostatci u cijelom Carstvu, koji se mogu povezati s kršćanstvom, pojavljuju se tek krajem 2. stoljeća. Riječ je o jednostavnijim i manjim freskama u katakombama, sarkofazima i drugim nadgrobnim spomenicima. Također, u Dura Europosu na Eufratu u prvoj polovici 3. stoljeća bio je podignut crkveni objekt u kući (*domus ecclesiae*). Tu su pronađene i freske s novozavjetnim prikazima što je olakšalo prepoznavanje objekta kao kršćanskog, kao i njegovu dataciju, jer u prvim vremenima oni nisu imali nikakve slikovne prikaze ili kipove koji bi mogli odati njihov karakter.²⁷ Kršćani su se i kod ukopa često odlučivali za neutralnost pri izradi spomenika, pa su tako izričaji na nekim sarkofazima i spomenicima često dvosmisleni, dakle mogu i ne moraju biti kršćanski. Važno obilježje početaka kršćanstva pojava je zajednica vjernika isključivo u gradovima, odnosno pojava kršćanstva kao gradske religije.²⁸ Tako se kršćanstvo prvo afirmiralo u glavnom gradu i širilo se na veće centre provincija, a tek kasnije prodiralo je u manja mjesta i seoska područja.²⁹

Prvi materijalni ostatci ranog kršćanstva na istočnojadranskoj obali mogu se smjestiti u sredinu 3. stoljeća kad je, zahvaljujući misijama, došlo i do prvog većeg širenja kršćanskog utjecaja.³⁰ Euzebije navodi kako su kršćanstvo širili propovjednici, trgovci, carinici, vojnici i državna administracija³¹, a u 3. stoljeću bilo je prisutno i na carskom dvoru. Krajem tog stoljeća započela je i vladavina cara Dioklecijana, poznatog po reformama među kojima je veliku važnost davao upravo reformi religije. On je pokušao u rimskoj državi koja je već bila u dubokoj

²⁴ A. Zadro 2017, 186.

²⁵ S. Kovačić 2008, 24–25.

²⁶ CAH 2005, 596.

²⁷ N. Cambi 2014, 125.

²⁸ A. Uglešić 2006, 9.

²⁹ N. Cambi 2002, 208.

³⁰ N. Cambi 2020, 323.

³¹ Euseb., HE, V, 5, 1–6; VIII, 11, 1–2.

krizi obnoviti tradicionalnu rimsku pogansku religiju.³² Takva nastojanja obilježena su krvavim progonima kršćana koji su umirali mučeničkom smrću zbog svojih uvjerenja posvuda u Carstvu, pa tako i u Saloni. Smatra se kako su progoni službeno započeli nakon donošenja edikta u Nikomediji 23. veljače 303. Njegov prijepis nije sačuvan, ali postoje dokazi kako je provođen u Palestini i Africi. Ediktom je predviđeno rušenje crkava, spaljivanje kršćanskih knjiga, gubitak građanskih prava za kršćane i slično. Nekoliko dana nakon njegove objave došlo je do požara u dijelu carske palače u Nikomediji, a posljedice za kršćane bile su teške. Naravno, edikt se u različitim dijelovima Carstva nije provodio u jednakoj mjeri.³³ Zanimljivu tezu o počecima progona za vrijeme Dioklecijana donosi A. H. M. Jones. Naime, pomalo je misteriozno to što je Dioklecijan čekao do 303. i tek tad naglo zaoštrio odnos prema kršćanima. Čini se da je ipak netko stajao iza toga, a prema Laktanciju to je bio cezar Galerije kojemu je trebalo vremena da potakne Dioklecijana na djelovanje. On je i otprije bio neprijateljski raspoložen prema kršćanima.³⁴ Ipak, ne može se tvrditi kako progону 303., koji se naziva i „Velikim progonom“, nije prethodilo nekakvo upozorenje. Bez obzira na to što od doba Valerijana nije došlo do sustavnog i organiziranog progona kršćana, novi se progon mogao naslutiti još 90-ih godina 3. stoljeća. Iz tog perioda potječu neki dokazi o prisilnom prinošenju poganskih žrtava na carskom dvoru i progónu pojedinaca u vojsci krajem 3. stoljeća.³⁵

Ovdje se postavlja i pitanje zašto su kršćani bili progónjeni, a Rimsko Carstvo bilo je tolerantno prema Židovima. Usto, kršćanstvo se i smatralo židovskom sektom. Progóni su uistinu kompleksna tema, ali na ovom mjestu ukratko će se analizirati i donijeti mogući razlozi zbog kojih su kršćani bili progónjeni u Rimskom Carstvu. Kad govorimo o svjedočanstvima i dokumentima koji se tiču progóna, njih je jako malo.³⁶ I s pravnog gledišta ne mogu se utvrditi točni razlozi pa je tako moguće pretpostaviti kako je bio izdan poseban zakon protiv kršćana, možda su kršćani progónjeni zbog nepoštivanja carske osobe, a, na koncu, moguće je i da su optuživani zbog sitnih zločina (remećenje javnog reda i mira).³⁷ Svakako, koji su bili uzroci i povod za to? Židovska nesnošljivost prema kršćanima, Neronov utjecaj, uzoran život i primjer kršćana, kršćanska tajna i obredi, misionarski duh, materijalna propast poganskih svećenika i vračara te neprijateljsko raspoloženje stoika i filozofa.³⁸ Iako su se najveći progóni dogodili za

³² S. Kovačić 2004, 69.

³³ CAH 2005, 86.

³⁴ A. H. M. Jones 1964, 71.

³⁵ CAH 2005, 85.

³⁶ G. Grbešić 2007, 22–23.

³⁷ S. Kovačić 2004, 53–55.

³⁸ G. Grbešić 2007, 24–27.

vrijeme cara Dioklecijana, prvi su progoni započeli još u 1. stoljeću, ali u manjem opsegu i teritorijalno ograničeni. Prema tome, poznamo tri razdoblja progona kršćana: prvo razdoblje (do 100.), drugo razdoblje (od 100. do 250.) i treće razdoblje (od 250. do 311.). Također, valja naglasiti kako se oni nisu odvijali jednakim intenzitetom u svim dijelovima Carstva pa je poznata činjenica da su na Istoku bili puno blaži i s manje posljedica za kršćane.³⁹ Prvi veći progoni započeli su još za vrijeme Marka Aurelija 177. Masovne progone nastavili su Decije i Valerijan u 3. stoljeću kad su svi stanovnici Carstva postali obvezni prinositi žrtvu, i to pred svjedocima, a kasnije su i kršćanski svećenici morali prinositi žrtve u čast carskog kulta. Nakon toga uslijedilo je kratko razdoblje mira, ali su se progoni ipak nastavili pod Dioklecijanom.⁴⁰ Što se tiče Dalmacije, najžešći progon dogodio se 304., a mučeničkom su smrću skončali biskup Dujam, đakon Septimije, laik i tkalac Anastazije, laik Feliks, svećenik Asterije i četvorica pretorijanaca – Gajan, Antionhijan, Telije i Paulinijan.⁴¹ Svi mučenici dokazani su arheološki⁴² osim Feliksa, ali svjedočanstva o njemu ostala su u pisanim povijesnim izvorima. Također, postoji mogućnost da nisu svi nabrojani zapravo umrli mučeničkom smrću, već su neki mnogo pretrpjeli za Krista i vjeru te su bili progonjeni.⁴³ Prema arheološkim pronalascima i povijesnim izvorima, ranokršćanski mučenici zabilježeni su na području provincije Dalmacije samo u Saloni. Razlog su vjerojatno i prethodno navedeni razlozi, kao što su pojava i afirmacija kršćanstva kao gradske religije, ali i činjenica kako je namjesnik provincije, koji boravi u njezinu središtu (Saloni), jedini imao pravo izdavanja smrtne kazne.⁴⁴ Upravo su mučenici svojom postojanošću i podnošenjem velikih muka zbog vjere u Krista bili njezini istinski svjedoci i posijali su „sjeme novih kršćana“. Takva žrtva mnoge je potakla na prihvaćanje mladog kršćanstva i potaknula ih na njegovo širenje, što je vidljivo i u pojavi kulta mučenika.⁴⁵ Nakon Dioklecijanovih progona uslijedio je 311. Galerijev *sardički* edikt o toleranciji, a prethodio je poznatijem Milanskom ediktu iz 313. Naime, nakon 305. i smrti cara Dioklecijana vladali su Galerije i Maksimin Daja koji su nastavili s krvavim progonima kršćana diljem Carstva. Međutim, Galerije je shvatio kako je takva borba protiv kršćana uzaludna jer su mučeništvo i smrt, koji su trebali odvratiti ljude od kršćanstva, bili plodonosni i kršćanstvo se

³⁹ G. Grbešić 2007, 27.

⁴⁰ M. Sanader 2016, 68.

⁴¹ F. Veraja 2008, 91–96.

⁴² Isto, 91–96.; Bazilika petorice mučenika (četvorice pretorijanaca i Asterija) na Kapljuču, Anastazijev mauzolej na Marusincu, memorijalna kapela i grob biskupa Dujma na Manastirinama i kameni natpis sa Septimijevim imenom na Manastirinama.

⁴³ N. Cambi 2020, 324.

⁴⁴ A. Uglešić 2006, 10.

⁴⁵ S. Kovačić 2004, 46.; M. Sanader 2016, 71–87.

nezaustavljivo širilo. Usto, pred kraj života Galerije je obolio, a to je pripisivao osveti kršćanskog Boga. Zato je 311., nekoliko dana prije smrti, izdao edikt po kojemu je opozvao sve mjere protiv kršćana još iz razdoblja Dioklecijanove vladavine i progoni su u Carstvu prestali (osim na Istoku). Osuđenici su pušteni na slobodu, crkve su otvorene, a kršćani su slavili svoju pobjedu.⁴⁶ Prema tom ediktu, iako ih je Galerije sa svojim suvladarima grdio jer se nisu „dozvali pameti“, mogli su obavljati bogoslužje, ali nisu imali slobodu vjeroispovijesti jer je rimska poganska religija i dalje ostala službena.⁴⁷

2.2. Širenje utjecaja kršćanstva na prostorima rimske Dalmacije

Snazniji uzlet u širenju kršćanstva primjećuje se nakon što je ono izjednačeno s drugim religijama Milanskim ediktom iz 313., a njegove posljedice bile su važne ne samo za kršćane već i za cijeli rimski svijet. Zato se ovo razdoblje naziva *konstantinovskim preokretom* iako se važnost edikta često i preuveličava. Može se reći kako je preokret donio čak i nove opasnosti za mlado kršćanstvo koje su došle s brojnim mogućnostima i slobodom vjeroispovijesti. Na primjer, država se otad sve više uplitala u vjerske poslove i pitanja, opalo je *junaštvo* kršćanskih vjernika, povećale su se unutarnje napetosti u Crkvi kao posljedica brojnih neslaganja u dogmatskim pitanjima i slično. Bez obzira na to, nove povlastice i slobode dale su još veći poticaj razvoju i širenju kršćanstva koje je krenulo uzlaznom putanjom. Došlo je do ubrzanog razvoja bogoslužja, teologije, humanitarne djelatnosti Crkve, same njezine organizacije i službenika (redovnika). Do kraja 3. stoljeća bilo je nekoliko pokušaja obnove poganstva i slabljenja kršćanstva (Julijan Apostata), ali kršćanstvo je imalo sve povlašteniji položaj u Carstvu još od kršćanina Valentinijana I. Ipak, jedan od najvažnijih događaja u prvom razdoblju širenja kršćanstva bio je edikt cara Teodozija I. Velikog kojim je 90-ih godina 3. stoljeća proglasio kršćanstvo državnom religijom i zabranio sve poganske kultove u carstvu. Konačan udarac poganstvu zadao je car Justinijan I. koji je 529. ukinuo atensku pogansku školu i naredio preostalim poganima pokrštavanje.⁴⁸

Iako su i Goti veoma kratko uspostavili vlast na ovim područjima, a po vjeri su se razlikovali od Rimljana, nisu uvelike omeli razvoj kršćanstva u Dalmaciji. Tomu svjedoče i dva koncila koja su održana za vrijeme njihove vlasti u Saloni (530. i 533.).⁴⁹ Ostrogoti, Vizigoti i Burgundi bili su arijanci, ali uglavnom tolerantni prema vjerskim uvjerenjima svojih rimskih

⁴⁶ A. H. M. Jones 1964, 73.

⁴⁷ S. Kovačić 2004, 71–72.

⁴⁸ Isto, 74–82.

⁴⁹ F. Šišić 2004, 70.

podanika. Kasniji kraljevi čak su zadržali privilegije Katoličke Crkve i iskazivali dužno poštovanje njezinim biskupima.⁵⁰ Dakle, iako je arijanstvo iskorijenjeno još u 4. stoljeću kad je Arije ekskomuniciran, ostatci hereze bili su još uvijek prisutni među germanskim plemenima.⁵¹ Glavna razlika između arijanske hereze i pravovjerja bila je u tome što su arijanci vjerovali da Krist nije suvječan i istobitan s Bogom Ocem.⁵² No, kako su oni postali arijanci? Značajnija obraćenja Germana dogodila su se u vrijeme kad je arijanizam bio na svojem vrhuncu pa se tako kršćanstvo među njima proširilo u tom obliku.⁵³ Nedugo nakon razdoblja gotske vlasti u Dalmaciji, većina germanskih plemena odbacila je arijanizam, od kojih su posljednji bili Lombardi.⁵⁴ Ako u tom kontekstu uzmemo u obzir tvrdnju kako gotska vlast u Dalmaciji nije značajno omela razvoj kršćanstva, možemo pronaći poveznicu s okolnostima: slabljenje arijanizma kao hereze, jačanje ortodoksnog kršćanstva i tolerantnost gotskih vladara. Može se reći kako je arijanizam u drugoj polovici 6. stoljeća izgubio svoju važnost i nikad više nije ozbiljno zaprijetio kršćanstvu.

Ovi su se događaji, neki više, a neki neznatno, odrazili na širenje utjecaja kršćanstva na prostorima rimske Dalmacije. Tomu su doprinijeli, kao što je rečeno, većinom putnici, trgovci, vojska, carinici i ostali.⁵⁵ U Dalmaciji se nova vjera širila dobro uređenim cestama, ali je prethodno morala stići u središte provincije, Salonu, i to najvjerojatnije morskim putom iz Male Azije i grčkih gradova.⁵⁶ Tako su nastajale i prve zajednice kršćana u većim mjestima odakle se kršćanstvo širilo i prema unutrašnjosti. Ono što je specifično za to razdoblje jest činjenica kako je kršćanstvo sporije prodiralo u unutrašnjost provincije.⁵⁷ Na istočnojadranskoj obali može se pretpostaviti nekoliko važnih središta iz kojih se kršćanstvo vjerojatno širilo prema unutrašnjosti, a to su uz Salonu bili Naronu i Epidaur.⁵⁸ Usto, ono se intenzivno širilo i iz Akvileje, prvo prema Sirmiju koji je bio središte kršćanstva u Panoniji, a zatim dalje prema Dalmaciji.⁵⁹

⁵⁰ A. H. M. Jones 1964, 262.

⁵¹ E. E. Cairns 1996, 121–124.

⁵² A. H. M. Jones 1964, 87–88.; E. E. Cairns 1996, 126–128.; CAH 1997, 564.

⁵³ E. E. Cairns 1996, 123.

⁵⁴ Isto, 163.

⁵⁵ Euseb., HE, V, 5, 1–6; VIII, 11, 1–2.

⁵⁶ S. Kovačić 2008, 17.

⁵⁷ N. Cambi 2020, 341, 349; A. Zadro 2017, 188.

⁵⁸ A. Zadro 2017, 185.

⁵⁹ Isto, 188.

2.3. Povijesni kontinuitet i uloga toponimije u proučavanju kontinuiteta sakralnih mjesta

U ovom radu više puta naglasit ćemo važnost toponimije za proučavanje kontinuiteta sakralnih mjesta, ali i samo otkrivanje ranokršćanskih lokaliteta na mjestima na kojima nisu provedena arheološka istraživanja i gdje ništa ne bi upućivalo na njihovo postojanje. Međutim, treba reći nešto više o tome, kao i o povezanosti ovih dviju pojava. Pojava kršćanstva obilježila je razdoblje kasne antike i time se dodatno potvrđuje epitet tranzicijskog razdoblja koji mu se često pridjeva, a kasnoantička-ranokršćanska baština imala je značajan utjecaj na hrvatsku srednjovjekovnu baštinu.⁶⁰ Prema tome, kad proučavamo sakralne ranokršćanske lokalitete ne možemo zaobići čestu pojavu antičko-ranokršćansko-srednjovjekovnog kontinuiteta, a većinom je riječ o srednjovjekovnim crkvama koje su sagrađene na mjestima gdje su bile ranokršćanske. Ako i nisu pronađeni konkretni ostatci prethodne građevine, na nekim mjestima njihovo postojanje mogu potvrditi i brojni ulomci, uporabni predmeti, crkveni namještaj, ukrasi, grobnice i slično. Pitanje povijesno-kulturološkog kontinuiteta donedavno je bilo zanemarivano, posebno kad je riječ o topičkom kontinuitetu, ali je iz dosadašnjih rezultata istraživanja na brojnim lokalitetima poznato da se tamo gdje je pronađen antički/kasnoantički sloj s pravom može očekivati i ranokršćanski.⁶¹ Nadalje, dokumentacija za rekonstrukciju kulturnog preslojavanja nedostatna je, ali o njoj se može pretpostavljati na temelju informacija i pronalazaka kojima raspolažemo. Također, na ovom području češće je dolazilo do mirne kristijanizacije i prenamjene poganskih prostora u kršćanske jer se ne može utvrditi da su kršćani sustavno razarali i uništavali poganske građevine. No, to ne znači da ih drugdje nije bilo.⁶² Novija istraživanja dokazala su kako je i suživot Hrvata i *starosjedioca* tekao uglavnom mirno i postupno pa ni u ovom slučaju nije bilo razaranja većih razmjera što se najbolje ogleda u sačuvanim ranokršćanskim crkvama (npr. crkva sv. Martina u Pridragi) i novim pronalascima ranokršćanskog sloja ispod brojnih ranosrednjovjekovnih crkava.⁶³ Malo drukčije mišljenje iznosi T. Vedriš koji kaže kako je primjetna sklonost naglašavanju kontinuiteta u novijoj historiografiji, ali činjenica je kako je na području Hrvatske malo potvrda o preživljavanju autohtonih zajednica, izuzevši priobalje. Tu su kršćanske zajednice opstale u većem opsegu, ponajprije zbog carske nazočnosti, ali i cestovnih komunikacija i povezanosti. Ako promatramo raspored crkava, vrlo je lako uočiti kako su smještene i raspoređene duž prometnih pravaca, što

⁶⁰ M. Zorić 2001, 117.

⁶¹ Isto, 21.

⁶² B. Migotti 1992a, 225.

⁶³ M. Zorić 2001, 116.

je vidljivo i na primjeru drniškog područja. Također, Vedriš smatra kako je pretpostavka da je udaljenost od mora i prometnica smanjivala mogućnost za očuvanje ranokršćanske baštine i kontinuiteta utemeljena. Svakako, teško je zaniijekati kontinuitet kršćanskog života na području Dalmacije, posebno u priobalju, kad postoji mnoštvo sačuvanih crkava i pronađenih ulomaka iz kasnoantičkog razdoblja.⁶⁴ S obzirom na trenutnu istraženost, odnosno neistraženost ove teme i razdoblja, nije poznato koliko je kršćana preživjelo avarske provale i dolazak Slavena. Sigurno je kako su se opstale zajednice već po mnogočemu razlikovale od zajednica prvih kršćana, a s obzirom na to da su one bile na neki način izolirane u novim okolnostima, Vedriš citira P. Browna koji takve zajednice naziva „mikrokršćanstvima“.⁶⁵ On podsjeća na činjenicu kako je kršćanstvo u kasnoj antici na području Dalmacije bilo veoma mlado pa ni mogućnost degradacije vjerskih shvaćanja nakon kraja 6. stoljeća ne bi trebala začuditi, čemu je sigurno doprinijelo i *nekršćanstvo* doseljenih Slavena.⁶⁶ Bez obzira na brojna neodgovorena pitanja vezana za kršćanstvo u 7. i 8. stoljeću, jezgra kasnoantičkog kontinuiteta bez sumnje je očuvana u srednjovjekovnim crkvenim institucijama.⁶⁷

Kako bi bolje shvatili kontekst nastanka pojedinih kompleksa i građevina, njihovu namjenu, trajnost u vremenu i prostoru, kao i važnost koju imaju danas za razumijevanje povijesnog tijeka razvoja kršćanstva na pojedinim prostorima, moramo proučiti odnos sakralne arhitekture i antičkog okruženja u kojemu nastaje te srednjovjekovno okruženje u kojemu se često preslojava. Problem koji se često pojavljuje kad je riječ o ovoj temi jest činjenica kako se kod istraživanja antički sloj često zanemaruje, tj. prepoznat je, ali se ne istražuje detaljno što utječe i na samo proučavanje kontinuiteta. Antički, negdje i predantički, sloj izrazito je važan, posebno jer su ranokršćanske crkve često nastajale na temeljima starijih antičkih građevina, sakralne ili neke druge namjene. Također, ranokršćanska arhitektura nastavlja živjeti u srednjem vijeku i to u često nepromijenjenom okruženju, a snažan sakralni kontinuitet u slučaju prenamjene ili napuštanja crkvene građevine prepoznaje se u slučajevima ustrajanja na prvobitnim naslovnici. U ovoj činjenici vidimo i povezanost između kontinuiteta i toponimije jer titulari crkava i nazivi lokaliteta mogu pomoći u rekonstrukciji sakralnog i kontinuiteta života na nekom području. Ipak, na ovim prostorima rijetka je dokazanost izravne kristijanizacije hramskih prostora, a sakralni kontinuitet češće se pretpostavlja i donekle rekonstruira natpisima

⁶⁴ T. Vedriš 2015, 182–183.; T. Vedriš 2015a, 205.

⁶⁵ T. Vedriš 2015, 182–183.

⁶⁶ Isto, 184.

⁶⁷ T. Vedriš 2015a, 201.

i dijelovima arhitekture koji su pronađeni u blizini ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava.⁶⁸ S prethodno navedenim slaže se i M. Zorić koja je u svojem magistarskom radu pri opisivanju i obradi lokaliteta upotrebljavala povijesne podatke, arheološki materijal, toponimiju i hagiografiju. Toponimiju smatra neiscrpnim vrelom podataka koji može poslužiti za praćenje i rekonstrukciju kontinuiteta. Takav pristup omogućio joj je donošenje zaključaka ili čvršćih pretpostavki o mogućem postojanju ranokršćanskih crkava na nekim lokacijama za koje se to prije nije pretpostavljalo.⁶⁹ Dakle, ako ne poznajemo toponim i njegovo značenje, možemo propustiti cijeli jedan kontekst i uvid u prošlost koji on pruža. Naime, toponimi sadržavaju jezične potvrde iz prošlih vremena i svojim sadržajem mogu potaknuti na proučavanje i istraživanje mogućih arheoloških ostataka. O tome je pisao i S. Čače koji smatra nužnim povezati jezična i arheološka istraživanja iako se arheolozi time već uvelike koriste, a lingvisti ipak nešto rjeđe. Također, naglašava i važnost zemljopisnog položaja lokaliteta ili građevine, kao i njegova naziva za etimologiju.⁷⁰ Kako bi se objedinili svi podatci na jednom mjestu i možda došlo do novih saznanja, Čače predlaže sustavnu obradu naziva svih mjesta zabilježenih u antici te prilaganje njihovih planova, karata i bibliografije.⁷¹

Ono što je također važno za ovu temu i za otkrivanje ranokršćanskih crkava i kompleksa jesu titulari crkava koji govore komu je ona bila posvećena. Naime, često su srednjovjekovne crkve građene na ostacima starokršćanskih crkava ili su čak preuređivane, ali su zadržale titular prethodne. Tako brojne današnje crkve imaju titulare još iz ranokršćanskog razdoblja. To je još jedno svjedočanstvo sakralnog kontinuiteta. Titulare ranokršćanskih crkava proučavala je B. Migotti prema kojoj titulari srednjovjekovnih i kasnijih crkava mogu služiti kao svojevrsna uputa i temelj za pretpostavku da je neka crkva nastala u kasnoantičkom dobu.⁷²

U ovom slučaju potrebno je naglasiti da je još od antičkih vremena opstao običaj imenovanja naselja po svecima kojima su crkve unutar njih bile posvećene.⁷³ U Dalmaciji se posebno ističu toponimi nastali od romanskog pridjeva *sanctu* koji stoji uz ime sveca ili svete, a često se odnose na starokršćanske crkve koje su bile u funkciji i tijekom srednjeg vijeka, sve do novijeg doba.⁷⁴ Na području spomenute Šibenske biskupije često susrećemo toponime koji se vezuju za Blaženu Djevicu Mariju, svetog Ivana, svetog Petra i Pavla, kao i toponim Crkvina.

⁶⁸ M. Zorić 2001, 226.

⁶⁹ Isto, 4.

⁷⁰ S. Čače 1994, 25–26.

⁷¹ Isto, 34.

⁷² B. Migotti 1995a, 189.

⁷³ P. Šimunović 2005, 53.

⁷⁴ Isto, 54–62.

Zanimljivo je i kako su duž cijele jadranske obale samo na tom području dokazane posvete crkava (ali i toponimi proizašli iz njih) svetom Lovri i svetoj Ceciliji. Ipak, na brojnim lokalitetima titulari ranokršćanskih crkava još nisu poznati, na primjer u Žažviću, Trbounju, Mokrom Polju, Srimi i Bilicama.

Nažalost, situacija na drniškom području nije toliko zahvalna za rekonstrukciju sakralnog kontinuiteta, ali jest za rekonstrukciju kontinuiteta života na određenim područjima za koja postoje materijalni dokazi još iz predantičkog razdoblja. O ovom će se detaljnije govoriti u nastavku rada, posebno pri pojedinačnom tumačenju lokaliteta, gdje ćemo se dotaknuti pitanja postojanja kontinuiteta na svakom od njih.

3. POVIJESNE I ZEMLJOPISNE ODREDNICE DRNIŠA I OKOLICE

Kao što je spomenuto u uvodnom dijelu, izraz drniško područje odnosi se ponajprije na širu okolicu samog grada Drniša, odnosno na općine Drniš, Prominu, Unešić i Ružić s malim odstupanjima, a koje su prije činile drnišku općinu. Područje je smješteno na razmeđi mediteranske i kontinentalne klime, a iako je prostorno maleno, sastoji se od više klimatskih cjelina (zbog polja, planina i rijeka) od kojih su neke više, a neke manje pogodne za život.⁷⁵ Danas administrativno pripada Šibensko-kninskoj županiji, a u crkvenoj upravno-teritorijalnoj organizaciji većinom se nalazi unutar Šibenske biskupije.

Grad Drniš (Karta 2.) smjestio se ispod planine Promine, a uz nju okružuju ga još dvije planine – Moseć i Svilaja. Zbog njegova smještaja prolaz između Promine i Moseća naziva se Drniška vrata, a ujedno je to mjesto gdje su se tijekom povijesti pa sve do današnjih dana križale važne prometnice. Istočno od grada prostire se Petrovo polje, jedno od rijetkih većih plodnih područja u ovom krškom kraju. Dosad se smatralo kako su Drniš osnovali Turci pri okupaciji 1522. i dali mu ime upravo prema polju pa se toponim prevodio kao *vrata u polje*.⁷⁶ Ipak, novija istraživanja pokazuju suprotno. Kao novi dokaz pojavio se notarski spis koji potječe iz 1494., dakle 28 godina prije dolaska Turaka.⁷⁷ Važno je reći kako je grad Drniš sa svojom okolicom doživio najveći procvat u 16. i 17. stoljeću, a o tome najbolje svjedoči njegov ubrzan razvoj, napučenost prostora i živa trgovina, posebno sa Šibenikom.⁷⁸

Na drniškom području teku rijeke Krka i Čikola, koje su imale veliko značenje još od predrimskog vremena za život na ovim prostorima.⁷⁹ Krka je posebno zanimljiva i značajna u kontekstu teme ovog rada jer se život u svim razdobljima, pa tako i u kasnoj antici vezao za nju. Duž cijelog toka (72,5 km) mogu se pronaći različiti kulturno-povijesni spomenici od prapovijesti pa sve do današnjih dana.⁸⁰ Čikola je pak drukčija po mnogočemu. To je rijeka koja teče kroz Petrovo polje, a o njezinoj snazi svjedoči veličanstveni kanjon koji je izdubila u kršu i na samom kraju ulijeva se u Krku. Također, dok Krka neprestano teče u svim godišnjim dobima, nije rijetkost da Čikola poplavi polje u kišnim razdobljima, a tek nekoliko mjeseci nakon toga skoro presuši.⁸¹

⁷⁵ M. Mendušić 1995, 9.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ K. Kosor 1995, 103.

⁷⁸ Isto, 112.

⁷⁹ A. Jurić 2004, 209.

⁸⁰ Isto, 10.

⁸¹ M. Mendušić 1995, 9.

Iz svega je vidljivo kako je ovo područje u prošlosti, kao i danas, imalo strateški položaj i bilo je dobro prometno povezano s obalom, ali i s unutrašnjošću. Njime je prolazila cesta koja je spajala Salonu s Burnumom, a protezala se sve do Jadera. Također, postojali su i manji cestovni pravci koji su vodili duboko u unutrašnjost, na prostore današnje Bosne i Hercegovine. Zbog toga je drniško područje bilo poprište brojnih sukoba u daljoj, ali i bližoj prošlosti.⁸²

3.1. Drniško područje u predantičko i antičko doba

Iako najstariji spomen grada Drniša potječe s kraja 15. stoljeća, kontinuitet života na ovom području utvrđen je još od prapovijesti. Naime, u kanjonu rijeke Čikole, tek četiri kilometra od Drniša, u tri pećine Brine 1960. otkriveni su najraniji ostatci ljudskog djelovanja – strugala, rezala, svrdla i ostali alati, ali i kosti različitih životinja. Ovi pronalasci potvrđuju kako je čovjek na drniškom području živio još prije 18 000 do 20 000 godina, u razdoblju mlađeg paleolitika. Sudeći prema drugim lokalitetima u Hrvatskoj iz ovog razdoblja, ovi nalazi vjerojatno nisu najstariji i moguće je kako će buduća istraživanja otkriti još starije slojeve.⁸³ Uz lokalitet Brine na još nekoliko mjesta pronađeni su raniji ostatci iz razdoblja mlađeg kamenog doba među kojima su najvažniji ostatci u Pokrovniku (lokalitet Copicća njive) i Konjevratama.⁸⁴ Takvi nalazi nisu brojni i teško je u potpunosti rekonstruirati sliku života na drniškom području u predantičko doba. Lokaliteti su najčešće nedovoljno ili u potpunosti neistraženi, a većina pronalazaka slučajno je otkrivena.⁸⁵

Kasnije su ovo područje naselili Delmati, a preko rijeke Krke prolazila je prirodna granica s njihovim susjedima, Liburnima. Delmati su, kao jedno od većih plemena, imali prvenstvo upravo na drniškom području na kojem su imali svoja gradinska naselja. Građena su najčešće na istaknutim vrhovima brežuljaka koji su pružali zaštitu, ali i mogućnost kontrole okolnog prostora, a na drniškom području za to su postojali idealni uvjeti.⁸⁶ Neka od njih i danas su vidljiva u okolini Drniša, a na mnogim gradinskim mjestima ili u blizini kasnije su nastale ranokršćanske crkve i kompleksi, kao što su Balina Glavica, Gradina ponad Gradca (iznad Baljaka), Tepljuh, Čupića gradina u Trbounju, Andabakina gradina iznad Badnja, gradina sv. Ilija u Lišnjaku, gradina Šušel u Lukaru i druge. Uz njih se i na samoj drniškoj gradini može pretpostaviti postojanje gradinskog naselja koje se smješta u željezno doba. Iako na njoj nisu vidljivi ostatci naselja, keramika koja je pronađena prilikom arheoloških iskopavanja daje to

⁸² M. Mendušić 1995, 11.

⁸³ Isto.

⁸⁴ A. Jurić 2004, 10.

⁸⁵ M. Mendušić 1995, 10.

⁸⁶ Isto, 25–26.

naslutiti.⁸⁷ Bez obzira na to što su gradinska naselja izgubila na važnosti i većinom su zapuštena nakon dolaska Rimljana, život se ipak vraća u njih krajem antike, a tomu svjedoče brojni kasnoantički pronalasci, kao i spomenute ranokršćanske crkve i kompleksi.⁸⁸

Na ovim prostorima pronađeni su i brojni ostatci iz razdoblja antike, prije svega iz doba rimske prevlasti nad područjem Dalmacije. Tako su na početku, točnije na istočnom dijelu, kanjona rijeke Čikole pronađeni ostatci za koje je utvrđeno da pripadaju upravo antičkom razdoblju, a prema starim slikovnim prikazima Drniša i kartama, na tom mjestu stajao je most. Pronađeni su i ostatci vodovodnih cijevi, što nije neobično za rimsko graditeljstvo, posebno jer je trebalo iskoristiti prirodno povoljan položaj uz rijeku za svakodnevne potrebe ljudi.⁸⁹ Najviše antičkih pronalazaka može se pripisati upravo razdoblju ranog kršćanstva. Naime, najstarije crkve na drniškom području otkrivene su u Biočiću/Tepljuhu, Trbounju i Ceceli, a pretpostavljene su temeljem nalaza i na brojnim drugim lokalitetima. Takvoj situaciji zasigurno je doprinijela i prisutnost brojnih cestovnih komunikacija, među kojima je najvažnija bila cesta Salona – Burnum.⁹⁰ Na koncu, za drniško područje može se reći kako je prije, za vrijeme i nakon antike imalo strateški važan položaj u unutrašnjosti. U antičko doba bilo je i područje brojnih sukoba koji su se odvijali između Delmata i Liburna, najviše oko Promone, u što su se umiješali i Rimljani u doba Cezarova prokonzulata. Tad su njegovog legata Aula Gabinija u dolini Čikole potukli Delmati.⁹¹ Za vrijeme svojih pohoda Oktavijan je prolazio ovim područjem, a bitke su se dogodile i u kratkom vremenu gotske vlasti nad prostorima Dalmacije.

3.2. Povijesne okolnosti: ratovi Delmata i Rimljana na drniškom području i uspostava rimske vlasti

Dolaskom Rimljana na područje Ilirika, posebno na područje Dalmacije, započelo je razdoblje borbi s ilirskim plemenom Delmata, a intenzivno od 156. prije Krista. Pobjeda Rimljana nad Gencijem rezultirala je promjenom okolnosti u Iliriku. Pojedina ilirska plemena i grčki gradovi stvorili su trajne odnose s Rimom. Nekadašnje Ilirsko kraljevstvo otad možemo promatrati kao rimski Ilirik. Sudeći prema izvorima, plemena i zajednice iz prethodnog kraljevstva raspodijelili su se u tri regije, a neke su (npr. Daorsi) bile izdvojene. Može se reći kako su Rimljani stekli dominaciju na prostranom teritoriju. Naravno, ne možemo tvrditi kako su Rimljani došli i odmah osvojili cijeli teritorij, već se to odvijalo postupno, a dobro je vidljivo

⁸⁷ M. Mendušić 1995, 32–33.

⁸⁸ Isto, 37.

⁸⁹ A. Jurić 2004, 210.

⁹⁰ Isto, 225.

⁹¹ R. Matijašić 2009, 132.

i kroz nekoliko rimskih intervencija u Iliriku od sredine 2. stoljeća prije Krista.⁹² Pritom naglašavamo ponajprije one događaje i sukobe koji su imali veze s Delmatima jer su oni pleme koje je nastanjivalo područje interesa u ovom radu.

Prve zabilješke o Delmatima na jadranskoj obali, kao i o njihovim odnosima s Rimljanima i Isejcima, donosi Polibije. Svjesni svoje snage, Delmati su sve više prodirali prema obali. Tomu su se protivili Isejci koje su Rimljani između ostalog i pomagali kad su osnivali svoje kolonije u Traguriju i Epetiju. Delmatima nije bila strana ni pljačka. Nakon smrti ilirskog vladara Pleurata, kojem su bili poslušni, kad je na vlast došao Gentije, Delmati su se pobunili i započeli rat sa svojim susjednim plemenima. Isejci su se često žalili rimskom Senatu kako im Delmati pustoše Tragurij i Epetij, koji su bili u savezu s Rimljanima. Senat se na to nije oglušio i poslao je u Ilirik izaslanika Gaja Fanija Strabona koji je trebao ispitati situaciju. Delmati su odbili primiti izaslanstvo, što je razljutilo Rimljane koji su zaključili kako je vrijeme za vojni pothvat protiv Delmata.⁹³ Pohod je započeo je 156. prije Krista kad su Rimljani postigli prve uspjehe. Prema izvorima, većina grada Delminija bila je spaljena, a sljedeće godine zauzeo ga je Publije Kornelije Scipion Nazika. No, ovo nije znatno utjecalo na učvršćivanje rimske vlasti.⁹⁴ Pohod Rimljana protiv Delmata 119. prije Krista spominje samo Apijan koji kaže kako je Lucije Cecilije Metel odlučio napasti Delmate bez povoda samo kako bi ostvario pobjedu. Oko ovog događaja postavilo se mnogo pitanja pa se informacija koju donosi Apijan ne može sa sigurnošću smatrati točnom.⁹⁵

Nakon toga Delmati se prilično dugo ne spominju u izvorima, ali je vjerojatno došlo do novog sukoba s Rimljanima između 78. i 76. prije Krista, koji je morao biti presudan za daljnju povijest ovih prostora. Također, iako nema drugih vijesti o ratnim zbivanjima, ne znači da se ona nisu dogodila. Mora se naglasiti kako su Rimljani prije pokorili Delmate uz obalu, dok su s onima u unutrašnjosti duže ratovali.⁹⁶ Usto, nije poznat podatak kad su Rimljani osnovali provinciju Ilirik, a i svi dosad navedeni sukobi nisu bili sustavni i organizirani. To razdoblje sustavnog osvajanja započelo je tek s Oktavijanom. Za vrijeme Cezarova konzulata došlo je do novih događanja upravo na području koje proučava ovaj rad.⁹⁷

⁹² S. Čače i F. Milivojević 2017, 428.

⁹³ M. Zaninović 2015, 322.

⁹⁴ Isto, 323.

⁹⁵ R. Matijašić 2009, 119.

⁹⁶ Isto, 121–122.

⁹⁷ M. Zaninović 2015, 421.

Apijan donosi kako su Delmati oko 50. prije Krista zauzeli liburnsku gradinu Promonu, a Liburni su se obratili Rimljanima za pomoć i zaštitu.⁹⁸ Promona se nalazila na području Drniša, pored Tepljuha iznad kojeg se nalazi prapovijesno naselje (vjerojatno antička *Promona*).⁹⁹ Imala je strateško značenje jer se iz nje mogao kontrolirati prolaz u Petrovu polju, što su kasnije jako dobro iskoristili i Rimljani.¹⁰⁰ Nakon što su se Liburni obratili Rimljanima za pomoć, Cezar je poslao svoju vojsku koju su sačinjavali većinom pobunjeni Liburni i ostala njima pokorna plemena. Ipak, nisu uspjeli u svojem naumu i Delmati su ih porazili. Slična situacija ponovila se 48./47. prije Krista kad je rimska vojska na čelu s Aulom Gabinijem poražena kod grada Sinodija koji se ubicira na mjestu današnje Baline glavice u Petrovu polju.¹⁰¹ Dakle, drniško područje opet je postalo poprište sukoba. I nakon ovog poraza, Rimljani su neumorno nastavili ratovati, a tek je Oktavijan odlučio sam povesti vojsku na Japode i Delmate. To se dogodilo 34. prije Krista, a već na samom početku Delmati su pružili snažan otpor pred Promonom koju je Oktavijan opkolio. Nakon nekoliko dana borbi Rimljani su uspjeli prodrijeti u grad i osvojiti ga. Zatim su krenuli u osvajanje drugih delmatskih naselja, ponajprije Sinodija, Andetrija i Setovije koji su bili najbliži. Posljednje uporište Delmata bio je Andetrij, a za vrijeme Batonskog ustanka (od 6. do 9. godine) i on je osvojen. Delmati su izgubili svoju neovisnost i dotadašnju prevlast na tom području. Potom je uspostavljen *rimski mir*, a podignuti su i vojni logori Burnum i Tilurij u kojima su boravile rimske vojne postrojbe.¹⁰² Namjesnik novoosnovane provincije postao je Publije Kornelije Dolabella poznat po gradnji brojnih cestovnih komunikacija, a mnoge od njih prolazile su drniškim područjem.

Naseljavanje Rimljana vjerojatno se u većem opsegu dogodilo tijekom 1. stoljeća. Neki su se naseljavali privremeno, a neki trajno, najčešće u većim središtima kao što je bila Salona. Takva središta privlačila su poslovne ljude, posebno trgovce. Već do druge polovice 1. stoljeća prije Krista u nekim gradovima broj rimskih doseljenika bio je toliko velik da su mahom preuzimali trgovačke poslove, što im je donosilo i prevlast nad tim područjem. U literaturi imamo zabilježene i slučajeve osnivanja konvenata rimskih građana.¹⁰³

⁹⁸ S. Čače i F. Milivojević 2017, 430.

⁹⁹ M. Zaninović 2015, 421.

¹⁰⁰ A. Jurić 2004, 249.

¹⁰¹ M. Zaninović 2015, 427.; R. Matijašić 2009, 131–133.

¹⁰² A. Jurić 2004, 11.

¹⁰³ S. Čače i F. Milivojević 2017, 439.

3.3. Prodiranje kršćanstva

Mlado kršćanstvo izraslo u okrilju poganskog Rimskog Carstva i prethodno navedenih okolnosti u prvim je stoljećima sporije prodiralo u unutrašnjost provincije Dalmacije. Prve kršćanske zajednice nastale su u centru provincije, Saloni, gdje su dolazili prvi misionari i uspostavljena je crkvena hijerarhija. Iz Salone, a i drugih većih centara kasnije se kršćanstvo širilo prema unutrašnjosti. Ono je prodiralo iz Akvileje jer je iz tog pravca dolazilo najviše vojnika i trgovaca iz Italije prema Sirmiju, a zatim prema Dalmaciji. Kršćanske zajednice u unutrašnjosti su se formirale uz važne cestovne pravce koji su povezivali Salonu s važnijim urbanim središtima. U tom kontekstu možemo promatrati i drniško područje koje je uistinu bilo dobro povezano cestovnim komunikacijama gdje uočavamo niz naselja, ali i ranokršćanskih lokaliteta uz antičku cestu *Salona – Andetrium – Magnum – Promona – Burnum* čija se trasa nalazila sjeveroistočno u podnožju planine Promina. Usto, stanovništvo ruralnog područja teže se odricalo svojih kultova i prihvaćalo kršćanstvo pa se proces širenja kršćanstva, kao i gradnje prvih sakralnih objekata, može pratiti tek od kraja 4. i početka 5. stoljeća kad je kršćanstvo doživjelo procvat kao jedina dopuštena religija.¹⁰⁴ U ovom kontekstu valja spomenuti i pojavu koja se posebno manifestirala u unutrašnjosti rimske Dalmacije. Naime, riječ je o vernakularnoj umjetnosti (autohtonij, domaćoj, narodnoj), odnosno arhitekturi i plastici, koja je pronađena na brojnim ruralnim područjima u zaleđu. Crkvena plastika i građevinski elementi često su puni geometrijskih i floralnih motiva, ali i figuralnih prikaza kombiniranih s običnim ukrasima. Po tome se ova vernakularna umjetnost razlikuje od one priobalne gdje su ljudske figure iščezle kao motivi još krajem 4. stoljeća. U motivima je vidljiva naivnost i amaterski, ali autohtoni i originalni izričaj.¹⁰⁵ Najveći broj pronalazaka koji se mogu okarakterizirati kao ostatci vernakularne umjetnosti potječu iz Bosne i Hercegovine (Zenica, Breza, Dabrovine, Mali Mošunj i drugi), ali brojni su pronađeni u današnjem dalmatinskom zaleđu (Crkvina kod Zmijavaca, Otok i Brnaze u blizini Sinja, Cista Velika kod Imotskog) i slični su spomenutima. To ide u prilog činjenici kako je riječ o jedinstvenoj pojavi na nekom području, a rasprostranjenosti je zasigurno doprinijela i dobra cestovna povezanost centara s ruralnim područjima.¹⁰⁶ Pronalazke povezuje i materijal koji je upotrebljavan za izradu unutrašnjih elemenata i dekoracije, a to je meki kamen koji se lako obrađuje i po svoj prilici namjerno je izabran. Moguće je da se uz njega upotrebljavalo i drvo, ali, naravno, takvih ostataka nema.¹⁰⁷

¹⁰⁴ A. Zadro 2017, 188.

¹⁰⁵ N. Cambi 2020a, 8.

¹⁰⁶ Isto, 9.

¹⁰⁷ Isto, 11.

Ako promatramo motive na dekorativnim i arhitektonskim elementima, mogu se uočiti i biblijski motivi. To navodi na zaključak kako je skulptura u zaleđu proizašla iz naivnih umjetničkih ideja, što može upućivati na postojanje radioničkog kontinuiteta. Oduvijek je postojala potreba približavanja biblijskih motiva nepismenom puku u vizualnom obliku, a to je odlika i vernakularne umjetnosti. Naravno, klesarima su u osmišljavanju prikaza i povezivanju dekoracija u cjelinu zasigurno pomagali svećenici. Budući da su takvi motivi bezvremenski, lako nas mogu zavarati i navesti na pomisao kako je riječ o umjetnosti nekog drugog razdoblja, ali arhitektura očito pripada ranokršćanskom razdoblju. Na koncu, naivna plastika nije česta u drugim krajevima nekadašnjeg Rimskog Carstva, ali se ipak pojavljuje što navodi na zaključak kako ovakva vrsta umjetnosti nije bila izolirani slučaj u ovim krajevima. Naravno, izričaj se u različitim dijelovima Carstva svakako morao razlikovati s obzirom na okruženje, ali je poveznica upravo riječ narodna (domaća), odnosno vernakularna umjetnost koja najbolje opisuje njezin karakter.¹⁰⁸

U razdoblju od kraja 4. i početka 5. stoljeća kršćanstvo se zasigurno proširilo i na drniškom području. Ipak, tragovi iz tih ranih vremena nisu pronađeni, a slično stanje uočava se i u ostalim dijelovima Carstva uz određene iznimke. Većinom su se kršćani okupljali u privatnim kućama koje su kasnije postajali oratoriji (4. stoljeće).¹⁰⁹ Kad razmatramo tu početnu kristijanizaciju unutrašnjosti, uočavamo dva ključna razdoblja. Prvo razdoblje između 4. i kraja 5. stoljeća odnosi se na spontanu kristijanizaciju, a tad se kršćanstvo širilo privatnim i pojedinačnim intervencijama. Drugo razdoblje možemo smjestiti na kraj 6. i početak 7. stoljeća, a odnosilo se na organiziranu kristijanizaciju kojom se kršćanstvo širilo planski. To je vidljivo u gradnji, adaptacijama i dogradnji crkvenih objekata.¹¹⁰

Kad je na vlast došao car Justinijan, kršćanstvo je doživjelo veliki uspon i upravo u tom razdoblju nastaje najveći broj ranokršćanskih crkava o kojima će u radu biti riječ. Što se tiče samih građevina u tom razdoblju procvata kršćanstva, među njima je teško razlikovati objekte iz 5. od objekata iz 6. stoljeća, što će dovesti do kasnijih neslaganja brojnih autora u pojedinim slučajevima. Tako se bazilike standardnog tipa grade u oba stoljeća podjednako, a riječ je uglavnom o velikim crkvama koje se kasnije smanjuju, ali obogaćuju novim sadržajima. Manji sakralni objekti većinom su izgrađeni u obliku jedne jednostavne prostorije (lađe) s polukružnom apsidom.¹¹¹

¹⁰⁸ N. Cambi 2020a, 13–14.

¹⁰⁹ A. Uglešić 2006, 10.

¹¹⁰ T. Vedriš 2015, 184.

¹¹¹ N. Cambi 2020, 350.

U razdoblju 5. stoljeća dolazi do obnove ili gradnje baptisterija (krstionica) uz crkve u kojima izvorno nisu postojali, a ova pojava jako je uočljiva u ruralnim područjima (npr. Trbounje) i vezuje se za pokršćavanja unutrašnjosti koja su započela kasnije i trajala duže nego u gradovima. Naime, gradski puk bio je većinom pokršten do 5. stoljeća, a na selu se tad kršćanstvo tek širilo. Upravo je pojava većeg broja krstionica važna u kontekstu pokušaja zatiranja poganstva, što je bilo u skladu s Justinijanovom politikom.¹¹² Zanimljivo je kako su krstionice, za razliku od prethodnih, postajale pliće pa se može pretpostaviti kako je krštenje djece postalo češće. Veći broj krstionica možemo promatrati i u kontekstu toga što je u 5. stoljeću uz biskupe i kler dobio pravo krštenja novih vjernika.¹¹³

Budući da se u ruralnim područjima život odvijao većinom na posjedima ili gospodarstvima, nije neobična pojava gradnje crkava na temeljima rustičnih vila ili u njihovoj blizini (Trbounje, a možda Tepljuh i Cecela¹¹⁴). Tad je kršćanstvo gotovo potisnulo poganstvo u svim krajevima iako su ostatci starih vjerovanja bili vidljivi još u razdoblju srednjeg vijeka. Stanje u unutrašnjosti ipak se uvelike promijenilo doseljavanjem slavenskih naroda na ova područja.¹¹⁵ Iako u priobalju postoje crkvice koje svjedoče o opstanku kršćanstva u prvim vremenima doseljavanja Slavena, u unutrašnjosti samo postoje pretpostavke o preživljavanju pojedinih zajednica kršćana.¹¹⁶

3.4. Upravno-teritorijalna crkvena organizacija

Cijela provincija Dalmacija pripadala je salonitanskoj metropoliji, a to se dogodilo najkasnije početkom 5. stoljeća. Iako je u većini literature naglasak stavljen na problem ranokršćanske biskupije Skardone, odnosno problem njezine teritorijalne rasprostranjenosti i kontinuiteta, za ovu je temu važno obratiti pozornost i na Ludrumsku biskupiju koja je, nakon što je osnovana 533., obuhvaćala dio drniškog područja. Dakle, to područje bilo je podijeljeno i nalazilo se najvjerojatnije (većim dijelom) unutar ranokršćanskih biskupija Skardone i Ludruma, a na tim prostorima prožimali su se utjecaji metropolijskog središta Salone i još jednog velikog ranokršćanskog središta – Jadera. Važno je naglasiti i kako su područje između rijeka Zrmanje, Krke i Cetine do sredine 6. stoljeća obuhvaćale sigurno samo tri ranokršćanske biskupije, odnosno Salona, Jader i Skardona. Naime, Ludrumaska biskupija osnovana je tek kasnije, na Drugom salonitanskom saboru 533. na kojem se ne spominje Skardonitanska

¹¹² N. Cambi 2020, 364.

¹¹³ A. Zadro 2017, 200.

¹¹⁴ B. Migotti 1995, 118.

¹¹⁵ A. Uglešić 2006, 13.

¹¹⁶ T. Vedriš 2015, 182.

nadbiskupija. Postoji više pretpostavki o tome što se tad dogodilo, ali ovakav razvoj događaja moramo promatrati u kontekstu sutona kasnoantičke civilizacije. Na isti način potrebno je razumjeti i nestanak, odnosno propast crkvene organizacije ne samo u Dalmaciji nego i u cijelom Iliriku. To se dogodilo već tijekom 6. stoljeća, a povezano je s nestankom čvrste vlasti na tom području.¹¹⁷

3.4.1. Ranokršćanska biskupija Skardona

Kad govorimo o gradu i biskupiji Skardoni, možemo raspravljati o više problema i pitanja koja se otvaraju. *Scardona* je kao liburnski grad u antici imala jako veliku važnost – nalazila se uz rijeku Krku na granici s Delmatima, a bila je municipij i središte sudbenog konventa. Što se tiče istoimene ranokršćanske biskupije, poznajemo samo jedan povijesni izvor koji je spominje, a to su akti Salonitanskog sabora iz 530. Među potpisnicima nalazimo Konstantina (*Constantinus, episcopus ecclesie Scardonitane*). Nadalje, F. Šišić, kad navodi biskupije krajem 4. i početkom 5. stoljeća, spominje i Skardonu.¹¹⁸ B. Migotti smatra kako je biskupija morala biti utemeljena još tijekom 4. stoljeća, najvjerojatnije kao nasljednica riditionske crkvene općine. Također, akti Drugog sabora iz 533. ne spominju Skardonu, a ni njezin biskup nije među potpisnicima.¹¹⁹ Valja razmotriti što akti tog sabora govore o zbivanjima na području provincije Dalmacije. Ukratko, svjedoče o osnivanju triju novih biskupija koje su nastale dijeljenjem prostora Salonitanske biskupije. Onaj tko je potaknuo salonitanskog nadbiskupa na sazivanje drugog sabora jest jadtinski biskup Andrija. On je tražio posvećenje novih biskupa kako bi se olakšalo djelovanje svećenika u unutrašnjosti. Nadbiskup Honorije s time se složio premišljajući se jedino oko broja novih biskupa i mjesta za koja bi ih trebalo posvetiti. Odlučeno je da se trebaju posvetiti tri biskupa i to za Sarsenter, Mukur i Ludrum, a proglašene su i odluke o granicama novih biskupija. Upravo oko pitanja spomenutih granica i do danas se vode znanstvene rasprave. Sintezom novijih istraživanja i zaključaka pretpostavlja se kako se središte Sarsenterske biskupije treba tražiti u antičkom naselju iz Stoca, središte Mukurske biskupije najvjerojatnije je bilo u Makarskoj, a središte Ludrumske tražilo se u Biskupiji kod Knina, dok ga se u posljednje vrijeme smješta u *municipium Magnum* (Balina Glavica – Kljaci/Umljanovići).¹²⁰ Ne možemo sa sigurnošću odgovoriti na pitanje zašto Skardonitanska biskupija nije spomenuta. I. Basić navodi kako se

¹¹⁷ T. Vedriš 2015a, 203.

¹¹⁸ F. Šišić 2004, 65.

¹¹⁹ B. Migotti 1992, 101–102.; usp. A. Škegro 2009, 195., I. Basić 2009, 44.

¹²⁰ A. Škegro 2009, 196–197.

naslućuje crkvena podjela Liburnije, a koju akti Drugog salonitanskog sabora ne spominju, i smatra kako ne postoji drugi veliki razlog za izbivanje skardonitanskog biskupa. Jedina druga opcija jest nestanak biskupije, što nije vjerojatno jer se u područjima dodjeljivanim novoosnovanim biskupijama ne spominju oni koji su pripadali biskupiji Skardoni.¹²¹ Ipak, on postavlja pitanje opstanka ove biskupije s obzirom na bizantsko-ostrogotski sukob koji je svoj vrhunac dosegao upravo u okolici. Na tom mjestu spominje i zahvat na zidinama Varvarije koje su možda obnavljane upravo uoči tog sukoba, a vrlo su brzo i razrušene. Na koncu smatra kako upravo u tom sukobu možemo tražiti odgovor na pitanje zašto nijedno obližnje municipalno središte nije nakon Skardone preuzelo ulogu crkvenog središta sve do utemeljenja Ninske, Trogirske i Biogradske biskupije u ranom srednjem vijeku.¹²²

Budući da se na spomen biskupije Skardone otvara mnoštvo pitanja, a osim prethodno navedenih to su i njezine granice te kontinuitet, B. Migotti tvrdi kako se na njih može djelomično odgovoriti ako se oslonimo na dva elementa. Prije svega, to su upravno-teritorijalne jedinice iz razdoblja prije rimske prevlasti i na samom njezinu početku, a one se odnose na granice između Liburna i Delmata (koje su bile upravo na širem drniškom području!), granice između sudbenih konvenata Skardone i Salone i jaderski ager. Također, prvi element uključuje i granice srednjovjekovnih županija Luka, Sidraga i Nin te Zadarske, Ninske i Biogradsko-skradinske biskupije. Tako je ona pokušala odrediti granice Skardonitanske biskupije u njezinu najvećem opsegu u razdoblju prije Drugog salonitanskog sabora, a u odnosu na teritorijalni opseg i granice Salonitanske i Jaderske biskupije. Što se tiče istočne granice, ona nije sporna niti upitna, a vjerojatno je slijedila granicu skardonitanskog i salonitanskog sudbenog konventa iz pretkršćanskog doba. Većinom je pratila tok Krke iako granica nije bila stabilna na svim dijelovima, već su se negdje ispreplitali delmatski i liburnski utjecaji (od Bribira do Promone), pa nije moguće odrediti pod čijim je nadzorom bilo to područje. Ovu granicu potvrdili su i arheološki pronalasci i lokaliteti, od kojih se brojni nalaze na drniškom području. Postavlja se i pitanje granice između Skardonitanske i Jaderske biskupije na koje nije tako lako dati odgovor. M. Suić tvrdio je da se jurisdikcija Jaderske biskupije poklapa većinom s granicom jaderskog agera,¹²³ što je zapravo jako malo područje ako uzmemo u obzir njezinu važnost koja je vidljiva i u hijerarhiji potpisnika na Prvom salonitanskom saboru (jaderski biskup potpisan je odmah iza salonitanskog, dok se skardonitanski nalazio na šestom mjestu).¹²⁴ No, ako se uzme u obzir

¹²¹ I. Basić 2009a, 61.

¹²² I. Basić 2009, 52–54.

¹²³ B. Migotti 1992, 102.

¹²⁴ I. Basić 2009a, 61–62.

moгуćnost prostiranja Jaderske biskupije i na područje današnjih kvarnerskih otoka (Krk, Rab, Cres itd.), čiji je utjecaj vidljiv u sakralnoj arhitekturi spomenutog područja, onda se pretpostavka o ovakvom razgraničenju ne može u potpunosti ni odbaciti. Kad govorimo o prilikama u srednjem vijeku, srednjovjekovna Ninska i Biogradsko-skradinska biskupija protezale su se upravo na prostoru skardonitanskog sudbenog konventa još iz razdoblja rimske prevlasti, a na kojem se vjerojatno prethodno nalazila i Skardonitanska biskupija.¹²⁵

Drugi element koji pomaže u donošenju zaključaka vezanih za Skardonitansku biskupiju svakako su materijalni ostatci iz ranokršćanskog doba na interesnom području. Pokušat ćemo ih shvatiti kao dokaze koji mogu potvrditi ili opovrgnuti pretpostavku o području koje je bilo pod jurisdikcijom Skardonitanske biskupije. Naime, čest je slučaj da se na lokalitetima unutar pretpostavljene Skardonitanske biskupije, čak i na područjima koja su joj sigurno pripadala, isprepliću utjecaji iz radionica Salone i Jadera (Lukar i Mokro polje). Pojavljuju se i *neutralni* motivi i građevine (Tepljuh, Cecela) općepoznate u ruralnim sredinama ili neki koji su možda specifični za samu Skardonu i proizašli su iz njezinih radionica. Ipak, mora se naglasiti kako su češći primjeri salonitanskog utjecaja na ovom području, posebice kad je riječ o crkvenom namještaju i dekorativnoj plastici, dok je jaderski sporadičan na većini lokaliteta. Zaključno, ovom analizom ne može se potvrditi pretpostavka kako se Skardonitanska biskupija protezala na većinskom dijelu unutrašnjosti Liburnije, ali isto tako ne može se u potpunosti odbaciti.¹²⁶

3.4.2. Ranokršćanska biskupija Ludrum

Za razliku od Scardone, biskupija Ludrum u aktima se Salonitanskog koncila pojavljuje 533. kad je zapravo i osnovana. O tom saboru više je rečeno u prethodnom poglavlju, ali svakako valja ponoviti da je osnutak triju novih biskupija – Ludrumske, Mukurske i Sarsenterske – obilježio ovaj koncil.¹²⁷ Prema tome, njegovi su akti „svjedočanstvo crkvenoga preustroja kasnoantičke provincije Dalmacije pod predsjedanjem salonitanskoga nadbiskupa.“¹²⁸ O smještaju i granicama ovih novoosnovanih biskupija još se uvijek vode rasprave, ali pokušat ćemo navesti poznate činjenice i argumentirane teze koje su iznijeli različiti autori. Dodatan problem stvara i nedostatak informacija o događanjima na liburnskom prostoru. Za biskupa Ludruma tad je izabran *Celianus (in Ludro Celianum presbyterum)*, a pod

¹²⁵ B. Migotti 1992, 102–104.; I. Basić ne slaže se u potpunosti s ovom tvrdnjom (I. Basić 2009, 62–63).

¹²⁶ B. Migotti 1992, 104–109.

¹²⁷ A. Škegro 2009, 196–199.

¹²⁸ I. Basić 2009a, 61.

njegovu jurisdikciju stavljeni su *Magnoticum*, *Equitinum*, *Salviaticum* i *Sarsiaticum*. Važno je reći kako je upravo Celijan/Cecilijan bio posljednji potpisnik saborskih akata, što govori o hijerarhiji unutar metropolije, ali mora se uzeti u obzir kako je biskupija tek osnovana. Usto, biskupija se spominje u djelu *Historia Salonitana Maior*, ali neki su navodi u njoj sporni. Što se tiče prostora dodijeljenih Ludrumskoj biskupiji, oni su najvjerojatnije bili municipiji, ali, sudeći po drugim dvjema novoosnovanim biskupijama, bilo je očito kako su im dodjeljivani i neki plemenski teritoriji.¹²⁹

U kontekstu problema smještaja Ludruma, u ranokršćanskom razdoblju bilo je važno da su područja koja su postajala dijelom nove biskupije bila međusobno prometno povezana, ali i zaštićena i ekonomski jaka. Da bi mjesto postalo biskupsko sjedište, moralo je biti autonomno, dakle moralo je imati rang kolonije ili municipija. Iz tih razloga često je nekoliko municipija činilo jednu biskupiju, što je vidljivo i na primjeru Ludrumske. To su bile osnove koje bi omogućile normalno funkcioniranje crkve i svećenstva za uspješnu kristijanizaciju do koje je u unutrašnjosti ionako došlo kasnije. Sva naselja stavljena pod jurisdikciju ludrumskog biskupa bila su dobro povezana jer su se nalazila uz cestu *Salona – Magnum – Burnum – Iader*, a *Equum* i *Salviaticum* bili su uz cestu *Salona – Servitium* (Bosanska Gradiška).¹³⁰

Kad govorimo u smještaju Ludruma kao sjedišta biskupije, različiti autori iznosili su različita mišljenja. I. Cicvarić u tom kontekstu smatra kako je važno analizirati i sam toponim koji je vjerojatno postojao, kao i naselje, prije osnutka biskupije. On tvrdi kako etimologija imena nosi ilirsko-romanska obilježja koja su se u njemu prožela. Nakon svojeg istraživanja zaključio je kako sama riječ *ludrovina* označava materijal, odnosno drvo za pravljenje luči.¹³¹ Nadalje, tvrdi kako riječ Ludrum vjerojatno dolazi iz latinskog (*lucus + cedrum*) te označava cedrov gaj. To mjesto prepoznaje u današnjem toponimu Lukovača (od Glavaša do sela Cetine), koji je mogao biti sjedište biskupije. Također, tvrdi kako na tom mjestu nije postojala biskupija od doseljenja Hrvata (barem nema naznaka o tome) ni u doba turskih osvajanja, ali u narodnim pričama postoje legende koje se prenose. Prema njima, može se zaključiti kako je na tom mjestu postojala biskupija u ranokršćansko doba, ali i kontinuitet života do današnjih dana.¹³² Suprotno njegovim tvrdnjama, A. Škegro smatra kako riječ Ludrum označava kozju ili ovnujsku kožu koja se koristi za transport vina ili maslinova ulja.¹³³ Kao što je navedeno, brojni autori

¹²⁹ A. Škegro 2007, 10–11.

¹³⁰ Isto, 14–16.

¹³¹ I. Cicvarić 1996, 167.

¹³² Isto, 168.

¹³³ A. Škegro 2007, 15.

smještaju sjedište biskupije na različita mjesta. Najčešća je tvrdnja da je *municipium Magnum* (Balina Glavica – Umljanovići) mjesto gdje bi se mogao tražiti Ludrum, ponajviše zbog natpisa koji spominje *Celianusa*¹³⁴ (a tako se zvao prvi i jedini poznati biskup Ludruma), koji je dolazio upravo iz tog mjesta. Ipak, pronalasci mnogih bazilika i ranokršćanskih građevina na području rijeke Cetine (Trilj, Grab, Sinj, Mirine – Otok, Gala, Potravlje, Otišić i Koljane) idu u prilog tom kraju, odnosno sinjskoj regiji. Skupina autora¹³⁵ smatra kako se Ludrum mora tražiti na području Buškog blata, također zbog brojnih kasnoantičkih pronalazaka i ranokršćanskih bazilika (Rešetarica, Potočani, Podvornice – Lištani, Lipa, Suhača, Podgradina i drugi), a usto je zanimljivo kako Buško blato iz ptičje perspektive izgleda kao raširena kozja koža i u njegovoj blizini nalazi se mjesto Miši (podsjeća na *mišinu/mješinu*, napuhanu kožu).¹³⁶

Što se tiče drugih mjesta koja su bila dodijeljena biskupiji, prvo ćemo se osvrnuti na *Magnoticum*. Većina autora odmah je shvatila kako bi mogla biti riječ o antičkom municipiju Magnum iako sam *Magnoticum* ne smještaju na isto mjesto gdje se nalazio municipij, već postoji mogućnost da se on nalazio na njegovu širem području (u ageru).¹³⁷ Municipalitet Magnuma potvrđen je brojnim pronađenim natpisima. Analiza tih natpisa navodi na zaključak kako je Magnum dobio svoj municipalitet za vrijeme aurelijevaca, ali jedan natpis govori kako se to moglo dogoditi ranije, možda u flavijevsko doba.¹³⁸ I. Glavaš ovaj municipij smješta nakon nedavnih arheoloških istraživanja u Balinu Glavicu na jugoistočnom rubu Petrova polja u mjestu Umljanovići,¹³⁹ kao i T. Šeparović. On, kao i drugi autori, tvrdi kako je u predrimsko vrijeme ovdje bilo delmatsko naselje *Synodium* koje je postalo rimsko nakon Oktavijanova pohoda na Delmate (1. st. pr. Kr.).¹⁴⁰ To je bilo važno naselje u unutrašnjosti provincije Dalmacije, ponajprije jer se nalazilo na cesti *Salona – Burnum – Iader*, na sjecištu putova, a opstalo je sve do kasne antike. Na istom se mjestu nakon odlaska legija iz provincije nalazila postaja konzularnih beneficijara, što je utvrđeno temeljem pronalaska sedam beneficijarijskih zavjetnih žrtvenika. Nažalost, taj prostor trenutno je nenaseljen pa ne možemo govoriti o kontinuitetu života do današnjih dana, ali svakako je važno spomenuti da je šire područje nekadašnjeg municipija ipak naseljeno. Istraživanja su pokazala kako se podno Baline Glavice nalaze ostatci arhitekture, a neki od njih vidljivi su i na površini.¹⁴¹ U prilog ovakvoj ubikaciji

¹³⁴ -----] / [---] *Mescen/[i]us Coelianu[s ---?]* / [----- (T. Šeparović 1997, 32–33. = EDH HD053949).

¹³⁵ V. M. Batinić 1881, 16.; I. Strukić 1901, 152.; J. Jelenić 1912, 15.; S. Čače 2003, 173.

¹³⁶ A. Škegro 2007, 16–17.

¹³⁷ Isto, 11–12.

¹³⁸ I. Glavaš 2011, 70.

¹³⁹ Isto, 63.

¹⁴⁰ T. Šeparović 1997, 32.; Ž. Miletić 1993, 135.

¹⁴¹ I. Glavaš 2011, 63.

ide i činjenica da su u blizini pronađene tri ranokršćanske bazilike kojima je ovaj rad najviše i posvećen: trobrodna bazilika na lokalitetu Cecela u Siveriću, trikonhalna bazilika (bazilika s tri apside) s memorijom istog oblika u Biočiću/Tepljuhu i cijeli kompleks na lokalitetu Crkvina u mjestu Trbounje. Posebno je zanimljiv lokalitet Cecela za koji se često tvrdi kako je dobio ime u spomen na svetu Ceciliju. Međutim, ne može se izbjeći ni mogućnost prema kojoj naziv mjesta krije ime osnivača, Cecilijana, koji je bio prvi i jedini poznati biskup Ludrumske biskupije.¹⁴²

Sljedeće mjesto koje joj je na koncilu 533. prilikom osnivanja Ludrumske biskupije dodijeljeno jest *Equitinum*. Samo ime navodi na zaključak kako je riječ o ageru nekadašnje rimske kolonije *Aequum* (Čitluk kod Sinja). S tim se slaže i većina autora, a oko ubikacije Ekvitina bilo je najmanje rasprava. Brojni ostatci i nekoliko ranokršćanskih bazilika (Trilj, Grab, Sinj, Mirine – Otok, Gala, Potravlje, Otišić i Koljane) potvrđuju kako je ovo naselje moralo biti smješteno u sinjskom kraju.¹⁴³

Nadalje, naselje *Salviaticum* koje je također pridodano Ludrumske biskupije najviše je istraživao I. Bojanovski. On ga poistovjećuje s municipijem *Salvium*. Naime, *Salvium* se nalazio na mjestu današnjeg sela Vrbe (Borak), na cesti Glamoč – Livno. Nije bio na glavnoj cesti, već na regionalnom putu koji ga je povezivao s Livnom, a nalazio se u Glamočkom polju.¹⁴⁴ On tvrdi kako ovakvu ubikaciju opravdavaju i arheološki nalazi, što je logično jer je u blizini pronađena jedna od najvećih ranokršćanskih bazilika na istočnom Jadranu. Dakle, u kasnoj antici tu je bila podignuta velika ranokršćanska bazilika na mjestu manje koja je bila sagrađena ranije. Datira u 6. stoljeće što odgovara i vremenu utemeljenja Ludrumske biskupije.¹⁴⁵ Na tom mjestu kasnije su izgrađene predromanička, zatim romanička crkva, a danas se tu nalazi pravoslavna crkva što je dokaz sakralnog kontinuiteta. Bazilike su pronađene i u Halapiću, Glavicama i Isakovcima.¹⁴⁶ U blizini, kod mjesta Halapić razvila se i putna stanica *Salviae* (moramo je razlikovati od samog municipija) sa stanicom konzularnih beneficijara, a koja također daje važnost ovom mjestu i ide u prilog tezi Bojanovskog o poistovjećivanju Salvijatika s municipijem *Salvium*.¹⁴⁷

Posljednje mjesto koje je dodijeljeno novoosnovanoj biskupiji Ludrum bilo je *Sarsiaticum*. Oko njegove ubikacije dosad je bilo najviše problema i nesuglasica među

¹⁴² A. Škegro 2007, 12.

¹⁴³ Isto, 12–13.

¹⁴⁴ I. Bojanovski 1988, 236.

¹⁴⁵ Isto, 238.

¹⁴⁶ A. Škegro 2007, 13.

¹⁴⁷ I. Bojanovski 1988, 238–239.

autorima. Bojanovski ga je poistovjetio sa zemljom Sardeata (*Sardiaticum*)¹⁴⁸, što zvuči uvjerljivo ako uzmemo u obzir činjenicu kako su često područja dodjeljivana biskupijama bila vezana za plemenska. Dakle, smjestio ga je na područje zapadne Bosne, a središte se moglo nalaziti u blizini Drvara gdje su pronađeni ostatci antičkog naselja, brojni ulomci natpisa i kasnoantičkih grobova.¹⁴⁹

Zaključno, A. Škegro smatra kako je najispravnije tražiti Ludrumsku biskupiju i njezine granice na području između Salonitanske i Mukurske biskupije na jugu, Siscijske na sjeveru, Skardonitanske na istoku te Bestoenske i Balojske biskupije na zapadu. Takvoj tezi idu u prilog i sačuvani akti Salonitanskog sabora iz 533. s potpisnicima koji su poredani hijerarhijski.¹⁵⁰

3.5. Ranokršćanski lokaliteti na području današnje Šibenske biskupije

U ovom poglavlju navest ćemo i objasniti važnost ranokršćanskih lokaliteta na području današnje Šibenske biskupije unutar koje se nalazi i drniško područje kao prostorna odrednica teme ovog rada. Naglasak će biti na lokalitetima na kojima je pronađena i utvrđena ranokršćanska crkva ili kompleks.

Šibenska biskupija osnovana je bulom pape Bonifacija VIII. 1298. i u tom trenutku obuhvaćala je samo prostor grada Šibenika i njegove uže okolice. Danas obuhvaća puno veće područje od oko 3300 km²: uz obalu, područje od Prosike na sjeverozapadu do Marine kod Trogira na jugoistoku (s otocima od Murtera do Zlarina); u unutrašnjosti obuhvaća prostor sve do Lišana Ostrovičkih, zatim prema istoku do Rupa kod Skradina te se penje obalom Krke sve do Zrmanje. Dolazi i do granica s Bosnom i Hercegovinom gdje obuhvaća prostor Uništa, a zatim se ponovno vraća unutar granica Republike Hrvatske. Uključuje grad Drniš i sela drniškog zaleđa, sve do Marine kod Trogira (Karta 3.). Dakle, ova biskupija prelazi i županijsku granicu s obzirom na to da se unutar nje nalazi i dio naselja Splitsko-dalmatinske županije.¹⁵¹ Ona je podložna Splitsko-makarskoj nadbiskupiji, tj. metropoliji, a sastoji se od 74 župe sa svojim filijalama koje su organizirane u devet dekanata: šibenski, drniški, kninski, ražinski, rogoznički, skradinski, tišnjanski, unešićki i vodički. Susjedne su joj Splitsko-makarska nadbiskupija i Zadarska nadbiskupija.

Ranokršćanski su lokaliteti na njezinu današnjem području neistraženi ili slabo istraženi, a postoje indikacije za brojna nova otkrića i ranokršćanske lokalitete na kojima dosad nisu

¹⁴⁸ I. Bojanovski 1988, 251–252.

¹⁴⁹ A. Škegro 2007, 14.

¹⁵⁰ Isto, 18.

¹⁵¹ A. Uglešić 2006, 5.

provedena istraživanja. Istraživanja su započela još prije više od 100 godina, a većinom ih je obavljalo Hrvatsko starinarsko društvo. Prvo istraživanje odnosilo se na iskopavanja oko crkve sv. Bartula u Piramatovcima 1889. Ono što se također mora naglasiti, a važno je kad se prisjećamo upravo ovih prvih arheoloških istraživanja, činjenica je kako su brojni lokaliteti dijelom oštećeni za vrijeme iskopavanja, a mnogi su ponovno zatrpani ili obrasli pa danas nisu vidljivi na terenu (npr. Tepljuh). Nakon dva svjetska rata, provedeno je tek nekoliko pravih, sustavnih arheoloških istraživanja od kojih se zadnje odnosilo na ranokršćanski kompleks u Trbounju kod Drniša. Tako je na području Šibenske biskupije trenutno istraženo devet ranokršćanskih sakralnih objekata za koje imamo djelomičan ili potpuni tlocrt. Uz tih devet lokaliteta poznato je još 20-ak na kojima su pronađeni ulomci i ostatci ranokršćanske arhitekture, iako A. Uglešić navodi samo 18, ali on izostavlja Cecelu i Lukar koji su zbog svoje važnosti uvršteni u ovaj rad. Na brojnim lokalitetima, posebno onima koji su istraživani prije dva svjetska rata, potrebno je provesti revizijska istraživanja i pokušati zaštititi komplekse koji su otkriveni.¹⁵²

Lokalitet Crkvina nalazi se u Žažviću, mjestu nedaleko od Bribira. Istraživanja na ovom lokalitetu provedena su još u 19. stoljeću, točnije 1896., pod vodstvom Luje Maruna. Tad je otkrivena bazilika s istaknutom apsidom, narteksom (crkveno predvorje, vanjsko ili unutarnje), zvonikom i još jedna građevina okomita na baziliku, a kojoj se ne zna namjena. Ova je bazilika dugo vremena smatrana srednjovjekovnom, a na njezino vjerojatno ranokršćansko podrijetlo upozorila je Jasna Jeličić.¹⁵³ Pretpostavlja se da je bazilika izgrađena kao jednobrodna s dodatkom nartekse i tijekom stoljeća doživjela je brojne adaptacije. Uglešić ju smješta u 6. stoljeće i smatra kako je preživjela sve do dolaska Turaka na ove prostore,¹⁵⁴ a na temelju nalaza čini se kako je bazilika mogla nastati unutar gospodarsko-stambenog zdanja.¹⁵⁵ Iako je ona istražena, nalazi s lokaliteta otvaraju brojna pitanja koja su onemogućila stvaranje jasne predodžbe o nastanku i izgledu kompleksa, ali i o mogućem kontinuitetu u kasnijim razdobljima. Na neka od tih pitanja moglo bi se odgovoriti samo revizijskim istraživanjima.¹⁵⁶

Sljedeći lokalitet jest Ivinj (sv. Martin) koji se nalazi u dnu Pirovačkog zaljeva, a istraživanja započeta 1994. vodila je M. Zorić. Prema rezultatima, na tom području prije crkve nalazila se *villa rustica* koju ona smješta u 1. stoljeće, s čim se slaže i Uglešić koji je ovaj

¹⁵² A. Uglešić 2006, 5–7.

¹⁵³ J. Jeličić 1983, 18.

¹⁵⁴ A. Uglešić 2006, 17.

¹⁵⁵ B. Migotti 1995, 118.

¹⁵⁶ A. Uglešić 2006, 17.

lokalitet interpretirao različito od same voditeljice istraživanja. Unutar te vile je, prilagođavanjem prostora i iskorištavanjem zatečenog stanja, sagrađena trobrodna ranokršćanska bazilika, a prepoznate su i neke prostorije – oratorij (mjesto za molitvu užeg kruga vjernika) koji je kasnije adaptiran u crkvu, zatim narteks, duboko upisana apsida (polukružni ili višekutni završetak bazilike, može biti upisana ili izbočena), pastoforija (prethodnica sakristije; mjesto gdje se čuvalo liturgijsko posuđe i posvećeni kruh)¹⁵⁷, možda katekumenej (okupljalište za pripravnike za sakramente inicijacije) i na koncu krstionica u obliku nepravilnog kvadrata s kružnim krsnim zdencem (Tlocrt 2.). Također, prepoznata je još jedna prostorija južno od katekumeneja, čija namjena nije posve jasna. Na cijelom lokalitetu pronađeno je i mnoštvo kasnoantičkih (ranokršćanskih) i srednjovjekovnih grobova, kao i brojni arhitektonski ulomci, dijelovi crkvenog namještaja, ukrasni i uporabni predmeti i slično. Analizom arhitekture utvrđene su tri faze izgradnje bazilike i dvije faze krstionice. Prva faza smješta se u prvu polovicu 5. stoljeća, druga faza bazilike i prva faza krstionice u drugu polovicu 5. stoljeća, a treća faza bazilike, odnosno druga krstionice, smješta se u drugu polovicu 6. stoljeća.¹⁵⁸

Jedan od rijetkih lokaliteta na kojemu je provođeno sustavno arheološko istraživanje u razdoblju poslije Drugog svjetskog rata jest Srima – Prižba. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća na tom mjestu istražena je dvojna bazilika (*basilica gemina*)¹⁵⁹, a ovaj lokalitet smatra se jednim od najznačajnijih dosad pronađenih ranokršćanskih objekata na šibenskom području. Kompleks se sastoji od dvije crkve, sjeverne i južne, a prva je nastala ranije (Tlocrt 3.). Prepoznate su i brojne prostorije, tipične za ranokršćanske crkve/bazilike: lađa sa svetištem, narteks, polukružne apside, dijakonikon (oblik sakristije u ranokršćanskom razdoblju; južna pastoforija), protezis (sjeverna pastoforija), krstionica sa zdencem, cisterna, apoditerij i katekumenej. U ovim dvojnim crkvama pronađeno je mnoštvo ulomaka crkvenog namještaja, arhitektonskih ulomaka i grobnica, od kojih su neke i presvođene. Također, pronađeni su i ostatci fresaka koji navode na zaključak da je unutrašnjost bazilika bila oslikana pa one, prema tome, nisu imale otvoreno krovništvo, već svod. Kad govorimo o dataciji ovih bazilika, mišljenja su različita. Z. Gunjača, koji je i vodio istraživanje, na početku je tvrdio kako je sjeverna crkva nastala u 5. stoljeću, a južna u 6. stoljeću, no kasnije se predomislio. Tad je iznio mogućnost

¹⁵⁷ Sjeverna se nazivala protezis, a južna dijakonikon (A. Uglešić 2006, 85).

¹⁵⁸ M. Zorić 2001, 31–37., usp: A. Uglešić 2006, 23–26.

¹⁵⁹ Pojava u graditeljstvu ranog kršćanstva gdje se dvije bazilike nalaze jedna uz drugu. Jedna služi za redovitu liturgiju, a druga kao memorija, atrij ili katekumenej (A. Uglešić 2006, 82).

nastanka obiju crkava u 6. stoljeću.¹⁶⁰ P. Chevalier pak smješta južnu crkvu u 6. stoljeće, a sjevernu u 7. stoljeće.¹⁶¹ Uglešić, na koncu, smatra kako je sjeverna crkva nastala u drugoj polovici ili krajem 5. stoljeća, a južna u ranobizantsko doba. Što se tiče trajnosti srimskog kompleksa, opstao je relativno kratko, najvjerojatnije do dolaska Hrvata na te prostore.¹⁶²

Na još jednom lokalitetu arheološka iskopavanja vođena su prije više od 100 godina, vjerojatno u prvom desetljeću 20. stoljeća, a to su Bilice – Dedića punta gdje je radove nadzirao svećenik i povjesničar Petar Kaer. Tad su pronađeni ostatci *villae rusticae*, kao i ostatci trikonhalne bazilike s pastoforijama iz ranokršćanskog doba (Tlocrt 4.). Sama bazilika bila je duga više od 20 metara uključujući središnju apsidu i dodane prostorije. Kad je otkrivena, zidovi su bili visoki oko metar i pol. Na ovom lokalitetu danas crkva nije vidljiva, a rezultati istraživanja pokušali su se interpretirati kompilacijom relevantnih izvora jer P. Kaer nikad nije objavio svoje izvješće.¹⁶³ Naime, prema dosadašnjim interpretacijama, bazilika se sastojala od lađe, dijakonikona, protezisa, narteksa i atrija. Postojanje krstionice nije sigurno utvrđeno iako neki autori smatraju kako je postojala, ali je možda potrebno potražiti na drugom mjestu. Pronađeno je i nekoliko grobova među kojima je bilo presvođenih, ali i arhitektonski ulomci te ulomci crkvenog namještaja. Kao što je to slučaj kod većine drugih opisanih lokaliteta, i ovdje je ranokršćanska crkva nastala u više faza, ali vjerojatno je riječ o sredini ili drugoj polovici 6. stoljeća s mogućim manjim izmjenama na početku 7. stoljeća. Nije sigurno dokad je ona opstala, ali prema nalazu starohrvatskih grobova, moguće da je riječ o kontinuitetu života i u srednjem vijeku.¹⁶⁴

U mjestu Danilo, u blizini Šibenika, otkriven je veći broj lokaliteta te je vidljiv kontinuitet života još od predrimskog doba.¹⁶⁵ Među njima se nalazi i više kasnoantičkih lokaliteta (*villa rustica*, nekropole i sl.), a pronađeni su i ostatci dviju jednobrodnih građevina unutar termalnog dijela neke vile (Stari šematorij). One su bile manjih dimenzija i prislonjene jedna uz drugu. Ove građevine unutar termalnog dijela smatraju se prvim kršćanskim središtem u gradu (*Municipium Riditarum*). Kompleks je nastao u jednoj od najvećih dvorana unutar termi (tepidarij ili frigidarij) nasuprot polukružnog zdenca.¹⁶⁶ Pri gradnji upotrebljavala se i adaptirala već postojeća arhitektura, a slijed gradnje, međusobni odnos i funkcija nisu posve jasni. Budući

¹⁶⁰ A. Uglešić 2006, 29.

¹⁶¹ P. Chevalier 1995, 143.

¹⁶² M. Zorić 2001, 42–46.; A. Uglešić 2006, 27–33.

¹⁶³ A. Jurić 2004, 199–200.

¹⁶⁴ M. Zorić 2001, 24–31.; A. Uglešić 2006, 34–38.

¹⁶⁵ D. Rendić-Miočević 2011, 267.

¹⁶⁶ Isto, 301.

da su objavljena dva tlorisa koji nakon analize navode na drukčije zaključke, još uvijek postoje nedoumice i neodgovorena pitanja u ovom slučaju. M. Zorić, prema tlocrtu A. Faber – M. Zaninović (Tlocrt 5.), pretpostavlja kako je riječ o ranokršćanskom sklopu i da je njegov zapadni dio bez apside imao funkciju *domus ecclesiae*, a istočni memorije. Također, kaže kako je apside uz sjeverni zid *domus ecclesiae* mogla poslužiti kao krsni zdenac u prvom razdoblju poslije nastanka građevine, a u drugoj fazi kompleks je doživio promjene te su vjerojatno izgrađene nova crkva i krstionica. Tad je spomenuti prvotni zdenac mogao dobiti funkciju apside pa je nastala jednobrodna građevina s polukružnom apsidom vjerojatno služila kao oratorij. Uz već spomenute nekropole pronađeni su ulomci crkvenog namještaja i ostatci prethodne građevine. Prema tome, može se pretpostaviti i postojanje drugog ranokršćanskog objekta na ovom području jer su dimenzije opisanog bile male za relativno gusto naseljeno područje, a poznato je kako je upravo tu već u 3. stoljeću postojala i kršćanska zajednica. Moguće je da se druga ranokršćanska crkva nalazila na području današnje crkve sv. Danijela jer je prilikom konzervatorskih radova uočeno da se ona dijelom naslanja na starije zidove iako nije pronađeno ništa iz ranokršćanskog razdoblja. Ipak, pronađeni su neki ulomci koji upućuju na postojanje antičkog poganskog hrama pa nije isključena mogućnost da su kršćani upravo na njegovu mjestu sagradili svoju crkvu. To ne bi bio izuzetak u kršćanskom svijetu gdje je sve više pronalazaka pogansko-kršćanskog sakralnog kontinuiteta.¹⁶⁷

U naselju Mokro polje, točnije jednom od njegovih zaseoka (Sučevići), prva arheološka istraživanja provedena su 1930. Iako je samo djelomično istražen, objavljen je tlocrt ranokršćanske crkve prema kojem je ona bila jednobrodna i imala je poligonalnu apsidu te transept (poprečni brod). Prepoznati su još i narteks, atrij, vjerojatno dijakonikon i protezis. Također, za vrijeme istraživanja pronađeno je mnoštvo ulomaka, kako crkvenog namještaja tako i arhitektonskih dijelova. Nastanak ove crkve, prema obliku apside, smješta se u sredinu ili kraj 6. stoljeća. U drugom zaseoku Vagići nije pronađena crkva, ali o njezinu postojanju svjedoče brojni pronalasci i ulomci crkvenog namještaja. Na trećem mikrolokalitetu u ovom naselju, a riječ je o brdu Čuker, također su izvršena arheološka istraživanja, ali o njima gotovo i nema podataka. Ostao je samo tlocrt E. Dyggvea koji prikazuje pronađene ostatke arhitekture. Između ostalog prikazana je i crkva s pastoforijama, apsidom i narteksom. O njoj se ništa više od toga, nažalost, ne može reći. A. Uglešić pretpostavlja kako je riječ o tipičnoj crkvi koja se u 6. stoljeću pojavljuje na ovim prostorima pa i njezin nastanak smješta u to razdoblje.¹⁶⁸

¹⁶⁷ M. Zorić 2001, 37–41.; A. Uglešić 2006, 39–41.

¹⁶⁸ A. Uglešić 2006, 55–59.

Na lokalitetu Katića Bajami (Biskupija) u blizini Knina istraživanja su obavljena u više navrata krajem 19. i početkom 20. stoljeća pod vodstvom Luje Maruna. On je pronalasku, slično kao i na drugim lokalitetima (npr. Cecela), vezao za razdoblje hrvatskih narodnih vladara, a ne za rano kršćanstvo. Ipak, S. Gunjača sredinom 20. stoljeća obavio je revizijska istraživanja, ali samo na području crkve, tako da ostatak lokaliteta koji je istraživao Lujo Marun nije poznat. Utvrđeno je kako je crkva nastala unutar *ville rustice*, a ispred nje pronađena su tri zida nepoznate namjene. Prema ulomcima crkvenog namještaja i ukrasnim elementima koji su pronađeni još za vrijeme prvih arheoloških istraživanja na lokalitetu, smatra se ranokršćanskim. S obzirom na to da mjesto ne obiluje pronalascima, a ni izgled ni funkcija prostora nisu u potpunosti jasni, crkvu je moguće smjestiti u šire vremensko razdoblje 5. ili 6. stoljeća.

Na koncu, treba spomenuti i lokalitete Trbounje, Tepljuh i Cecela koji se nalaze na drniškom području, a o kojima nije pisano u ovom poglavlju jer će se detaljno analizirati u glavnom dijelu rada.

4. ARHEOLOŠKI OSTATCI IZ RANOKRŠĆANSKOG DOBA NA DRNIŠKOM PODRUČJU

Kad govorimo o arheološkim ostacima iz ranokršćanskog doba na drniškom području, moramo biti svjesni činjenice kako ovo područje još uvijek nije dovoljno istraženo. Lokaliteti koji su istraženi, većinom u drugoj polovici 20. i početkom 21. stoljeća, govore o golemom potencijalu i povijesnom blagu koje krije ovo područje s utvrđenim kontinuitetom života još od prapovijesti. Usto, mnogi pronalasci danas uopće nisu vidljivi na lokalitetima jer su, većinom zbog nedostataka sredstava, nakon nepotpunih i nedovršenih istraživanja ponovno zatrpani ili su obrasli korovom. Zato bi bilo poželjno provesti revizijska istraživanja tamo gdje je to potrebno, kao i konzervaciju lokaliteta i njihovu bolju prezentaciju. Pojavila se potreba i za novim arheološkim iskopavanjima na mjestima gdje se dosad to nije učinilo, a pouzdano se zna za postojanje nekakvih ostataka. Treba naglasiti i to kako na ovom području nisu pronađeni ostatci iz najranijeg razdoblja kršćanstva, a razlog može biti kasnije širenje nove vjere u unutrašnjosti ili pak skrovitost prvih kršćanskih zajednica koje su se okupljale potajno, vjerojatno u privatnim kućama (*domus ecclesiae*). Ista je situacija i s ranokršćanskim titularima, tj. naslovnicima koji su sačuvani samo kod malog broja crkava, a najčešće se prepoznaju u srednjovjekovnim ili čak današnjim titularima koji su ostali u upotrebi i nakon kraja antike.

U ovom dijelu rada donijet ćemo pregled najvažnijih ranokršćanskih lokaliteta na drniškom području, analizirati pronalaskе te pokušati donijeti zaključke o sakralnom i kontinuitetu života na interesnom području. Također, kako bi sinteza bila preglednija, lokaliteti su podijeljeni u dvije skupine: lokaliteti na kojima su pronađeni i potvrđeni ostatci ranokršćanskih kompleksa ili bazilika te lokaliteti na kojima su pronađeni arhitektonski ulomci i uporabni predmeti na temelju kojih se može pretpostaviti postojanje ranokršćanske crkve ili bazilike. Dakle, riječ je o sveukupno deset lokaliteta, konkretno tri na kojima su pronađeni ostatci ranokršćanskog kompleksa ili bazilike i sedam lokaliteta s pronalascima arhitektonskih ulomaka i predmeta.

4.1. Ostatci ranokršćanskih kompleksa i bazilika

Kad govorimo o ostacima ranokršćanskih kompleksa ili bazilika na drniškom području, dosad su oni potvrđeni na samo tri lokaliteta. Lokalitet koji je prvi istražen jest Cecela u Siveriću kod Drniša gdje je pronađena trobrodna bazilika. Nakon toga otkrivena je i trikonhalna bazilika s memorijom istog oblika u Biočiću/Tepljuhu, a posljednji je istražen ranokršćanski kompleks na lokalitetu Crkvina u mjestu Trbounje.

4.1.1. Cecela

Detaljniju analizu lokaliteta na kojima je utvrđeno postojanje ranokršćanskog kompleksa ili bazilike započinjemo opisom Cecele. Ovaj lokalitet zanimljiv je po mnogočemu, ali je i slojevit i bogat nalazima iz ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja. Na temelju nekih pronalazaka može se pretpostaviti i postojanje još starijeg sloja.

Toponimija ovog lokaliteta već je dijelom spomenuta prethodno u tekstu, ali će se ovdje opširnije objasniti. Naime, većina autora smatrala je, prema samom nazivu lokaliteta Cecela, kako je crkva bila posvećena svetoj Ceciliji.¹⁶⁹ Tvrdnju je iznijela i B. Migotti na dva mjesta. Svakako bi je valjalo uzeti u obzir s oprezom jer bi ovo bio jedan od rijetkih lokaliteta na istočnojadranskoj obali koji je posvećen svetoj Ceciliji.¹⁷⁰ Ipak, detaljnijim istraživanjem i pokušajima rekonstrukcije teritorija koji je mogla obuhvaćati biskupija Ludrum, otvorile su se nove mogućnosti objašnjenja ovog toponima. Tako je A. Škegro naveo kako nije isključena mogućnost da ovo mjesto krije ime njegova osnivača ili graditelja, a u ovom slučaju to bi bio prvi i jedini poznati ludrumski biskup u *Historii Salonitani Maior* nazvan Cecilijan.¹⁷¹ Ovoj tvrdnji u prilog ide i pronalazak antičkog ulomka s natpisom u blizini, odnosno u mjestu Umljanovići, na širem prostoru municipija Magna (Slika 1.). T. Šeparović navodi kako je natpis na prvi pogled beznačajan, ali je važan jer spominje dva imena, *Mescenius i Coelianus*. Ovaj natpis pronašao je Jozo Gabela dok je obrađivao svoju zemlju 1989. i donio ga je u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹⁷² Vjerojatno je riječ o ulomku nadgrobnog spomenika, a tekst na njemu pisan je pravilnom kapitalom i glasi: -----] / [---] *Mescen/[i]us Coelianu[s ---?] / [-----*.¹⁷³ Škegro kaže da se prema vrsti pisma ovaj ulomak smješta u 1. stoljeće, ali nije moguće sasvim odbaciti tvrdnju o njegovu kasnijem nastanku jer je ovakva pravilna kapitala bila u upotrebi sve do kraja antike.¹⁷⁴ Iako analizom gotovo sigurno spomenuti natpis možemo smjestiti u razdoblje između 1. i 3. stoljeća, nije moguće u potpunosti prihvatiti ni odbaciti ove teze. Svakako, one na koncu ostavljaju prostora za daljnja istraživanja problematike postanka toponima *Cecela*.

¹⁶⁹ Mučenica iz ranokršćanskog doba (3. st.) i zaštitnica glazbe. Bila je kći rimskog patricija i odgojena je kao kršćanka. Udala se za plemića Valerijana kojeg je zamolila da poštuje njezin zavjet djevičanstva. Uskoro se i on preobratio na kršćanstvo. Zbog propovijedanja kršćanstva rimski upravitelj dao ih je ubiti. Ceciliju je htio poštediti uz uvjet da prinese žrtve bogovima što je ona odbila, pa je pogubljena. Kult se počeo širiti tijekom 5. stoljeća na zapadu, a procvat doživljava u 6. stoljeću (M. Grgić 1979, 178–179).

¹⁷⁰ B. Migotti 1990, 52.; B. Migotti 1995a, 197.; P. Chevalier 1995, 185–187.

¹⁷¹ A. Škegro 2007, 12, 16.

¹⁷² T. Šeparović 1997, 32–33.

¹⁷³ EDH HD053949.

¹⁷⁴ A. Škegro 2007, 16.

Što se tiče samog kontinuiteta, o sakralnom možemo pretpostavljati na temelju toponima. Ako je ranokršćanska crkva bila posvećena svetoj Ceciliji i ako je lokalitet po tome dobio ime, onda je u toponimu Cecela, moguće, sačuvan i titular ranokršćanske crkve koji je zasigurno preuzet i u srednjem vijeku. Kad govorimo o kontinuitetu života na tom području, u blizini se sigurno moralo nalaziti naselje s obzirom na to da je sagrađena crkva bila trobrodna, a i crkve su se obično gradile u blizini naselja. Kontinuitet života vidljiv je i do današnjih dana jer se lokalitet nalazi u blizini naselja Siverić.

Kao što je rečeno, lokalitet Cecela nalazi se na uzvišenju istog imena, u blizini naselja Siverić koje je smješteno nekoliko kilometara istočno od grada Drniša (Karta 4.). Danas se na tom području prostiru vinogradi Dalmacijavina (Slika 2.). Ovo mjesto i njegovu važnost uočio je fra Lujo Marun još 1884. Naime, pažnju mu je privukla osamljena glavica u blizini željezničke stanice, a nekoliko godina kasnije otkrio je jednobrodnu baziliku s atrijem i apsidom.¹⁷⁵ Spomenuta glavica, tj. uzvišenje, imala je strateško značenje jer se s njega pružao jasan pogled na Petrovo polje (Slika 3.), a u blizini je, uz Kadinu Glavicu, prolazila i trasa rimske ceste.¹⁷⁶ Tu se, zapadno od Kadine Glavice, cesta spajala s magistralnom (*Burnum – Promona – Magnum – Salona*).¹⁷⁷

U starijoj literaturi postoje navodi o čak tri objekta na lokalitetu¹⁷⁸, a spominje se i postojanje dviju srednjovjekovnih crkava.¹⁷⁹ Međutim, revizijska istraživanja koja je proveo Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Split) početkom 21. stoljeća donijela su nove rezultate i saznanja. Tako je istražena ranokršćanska trobrodna crkva koja se oslanja dijelom na antičku građevinu i s malom crkvom u unutrašnjosti, koja se smješta u razdoblje srednjeg vijeka prema nalazima s lokaliteta. Treba spomenuti i problem nedostatka literature u kojoj je obrađen i spomenut ovaj lokalitet jer se o njemu jako malo znalo prije početka samih revizijskih istraživanja. Jedini značajniji navod i opis lokaliteta donosi P. Chevalier koja je na temelju izvora pokušala opisati situaciju na terenu iako objekti tad nisu bili vidljivi.¹⁸⁰

Izgled ranokršćanske građevine u Ceceli utvrđen je upravo spomenutim istraživanjima početkom 21. stoljeća (Tlocrt 6.). Istraživana su dva sakralna objekta, veći i manji. Na većem su istraženi perimetralni i unutarnji zidovi kojima je crkva bila podijeljena na tri broda. Dakle, riječ je o ranokršćanskoj trobrodnoj bazilici koja je podijeljena zidovima, a imala je i središnju

¹⁷⁵ K. Jurišić 1979, 28.; L. Marun 1998, 33.

¹⁷⁶ Ž. Miletić 1993, 117.

¹⁷⁷ Isto, 140.

¹⁷⁸ B. Migotti 1990, 52.

¹⁷⁹ K. Kosor 1995, 113.

¹⁸⁰ P. Chevalier 1995, 187–188.

apsidu s kontraforima (konstruktivni element u obliku istake zida, potpornjak). Na nju se naslonio dio zida koji pripada najvjerojatnije prijašnjem, antičkom sloju. Sveukupna dužina ove građevine, zajedno s apsidom, iznosila je 31,5 m. M. Petrinec smješta je u 5. ili 6. stoljeće prema nalazima mnogih ulomaka crkvenog namještaja, nekoliko ulomaka oslikanih freski i kasnoantičkog stakla.¹⁸¹ Također, još je fra Lujo Marun u svojim Dnevničkim zapisima spomenuo pronalazak ulomka pluteja (oltarne pregrade).¹⁸² Južno od ove bazilike istražen je prostor duljine pet metara uz južni zid. Tu je otkrivena prostorija koja je naknadno dodana, a vjerojatno je riječ o pastoforiji.¹⁸³ Tijekom istraživanja na više mjesta pronađena je i dobro sačuvana podnica, ali mjestimično je i ona, zajedno sa zidovima, uništena zbog brojnih grobova iz razdoblja srednjeg vijeka. Ipak, pojedini nalazi idu u prilog tezi kako se na ovom lokalitetu može očekivati još jedan stariji sloj. Moramo spomenuti i u potpunosti istraženi manji sakralni objekt, odnosno jednobrodnu crkvu s polukružnom apsidom i djelomično sačuvanom podnicom, najvjerojatnije iz razdoblja romanike.¹⁸⁴ Tu su pronađeni i brojni grobovi, od kojih je i jedan dječji, ali većinom bez priloga.¹⁸⁵ Svi ovi pronalasci još jednom potvrđuju sakralni i kontinuitet života na ovom prostoru. Arheološki ostaci dijelom su vidljivi i danas na pomalo zapuštenom lokalitetu (Slika 4.), a 2011. započela je sanacija arhitektonskih ostataka južnog zida ranokršćanske bazilike te istraženog dijela pročelnog zida, čime su stvoreni preduvjeti za nastavak arheoloških istraživanja.¹⁸⁶

4.1.2. Trbounje

Od svih spomenutih lokaliteta u Trbounju je provedeno najnovije sustavno arheološko istraživanje (od 1999. do 2002.) koje je proveo Gradski muzej Drniš. O tom istraživanju i lokalitetu Crkvina arheolog Joško Zaninović, koji je sam sudjelovao u projektu, objavio je detaljan izvorni znanstveni članak pod nazivom *Ranokršćanski sakralni kompleks „Crkvina“ u selu Trbounje kod Drniša*.

Toponimija je izrazito važna za proučavanje povijesti i kontinuiteta određenog lokaliteta. Sam naziv lokaliteta u Trbounju koji su mještani generacijama nazivali, a i danas ga nazivaju Crkvina, čest je na ovim prostorima. Lokalitete s ovim imenom često susrećemo u unutrašnjosti Dalmacije (npr. Tepljuh – Biočić, Trbounje, Biskupija, Zmijavci...). Toponim

¹⁸¹ M. Petrinec 2007, 369–370.; T. Šeparović 2005, 206–207.

¹⁸² L. Marun 1998, 212.; 224.

¹⁸³ M. Petrinec 2009, 514–515.

¹⁸⁴ M. Petrinec 2007, 369–370.

¹⁸⁵ T. Šeparović 2005, 206–207.

¹⁸⁶ M. Petrinec 2013, 684–685.

Crkvina upućuje na postojanje sakralne strukture, tj. crkve, tako da bi on označavao najvjerojatnije mjesto na kojem se obavlja bogoslužje.¹⁸⁷ Uz toponim važno je ustanoviti i kojem je naselju pripadala crkva, odnosno gdje je živjelo stanovništvo koje je tu obavljalo bogoslužje. Naime, nedaleko od lokaliteta u Trbounju nalazi se prapovijesna gradina (Čupića gradina), kao i srednjovjekovna nekropola u zaseoku Brakusi pa je moguće da je stanovništvo živjelo negdje u blizini. Prema tome, možemo pretpostaviti kako je postojao kontinuitet života na ovim prostorima još od prapovijesti pa sve do antike, a prema toponimu Crkvina i srednjovjekovnoj nekropoli kako se vjerojatno ništa nije promijenilo ni u srednjem vijeku, sve do današnjih dana. Uz naselje, za nastanak i razvoj ovog kompleksa sigurno je veliku ulogu odigrala i blizina antičke ceste *Salona – Andetrium – Magnum – Promona – Burnum*.¹⁸⁸

Lokalitet se nalazi u selu Trbounje, tek nekoliko kilometara od grada Drniša u Šibensko-kninskoj županiji (Karta 5.). Osoba koja je prva upozorila kako se na tom mjestu „vide neke ruševine“ i kako bi ih trebalo pretražiti bio je fra Lujo Marun i to već 1910.¹⁸⁹ Zanimljivo je spomenuti kako je desetljećima (čak i stoljećima) kod lokalnog stanovništva postojala svijest o važnosti tog mjesta. Bila su vidljiva dva humka, ali zbog nepreglednosti terena nije se točno moglo razaznati o čemu je riječ. Bez obzira na to, shvaćali su kako se na tom mjestu nalazi „nešto važno“ i informacija se poput predaje prenosila s koljena na koljeno. Na isti način došla je i do autorice preko njezine bake i rodbine iz drniškog kraja. Bitno je istaknuti da je lokalno stanovništvo to shvaćalo ozbiljno pa na tom mjestu nitko nije kopao ni obrađivao zemlju, već je ona korištena za ispašu (Slika 5.). Ipak, na rubu zemljišta koje se prostire na oko 1000 metara kvadratnih nalazila se dizalica za utovar ruda i pruga koja je vodila od Drniša do rudnika u Velušiću i Trbounju, što je vjerojatno doprinijelo uništenju dijela lokaliteta.¹⁹⁰

U arheološkim istraživanjima provedenim 90-ih godina 20. stoljeća i početkom 21. stoljeća otkriveno je kako je ranokršćanski kompleks nastao otprilike na istom mjestu gdje se ranije nalazila druga građevina, najvjerojatnije *villa rustica*. Na to nas upućuje više pronalazaka i arhitektura pojedinih dijelova kompleksa koji se ne mogu smjestiti u isto razdoblje (Slika 6). Također, pri izgradnji dijelova kompleksa korišteni su materijali i neki postojeći zidovi, dakle zidovi *villae rusticae*.¹⁹¹ To ukazuje i na činjenicu da je kompleks morao biti sagrađen u više faza – dvije. Pretpostavlja se da su prvi objekti sagrađeni krajem 4. ili početkom 5. stoljeća kad

¹⁸⁷ V. Anić 2007, 46.

¹⁸⁸ J. Zaninović 2008, 530.

¹⁸⁹ L. Marun 1998, 200.

¹⁹⁰ J. Zaninović 2008, 530.

¹⁹¹ Isto, 532.

je i došlo do prodora kršćanstva u ruralna područja, a druga faza izgradnje smješta se u 6. stoljeće i to u razdoblje nakon uspostave bizantske vlasti u Dalmaciji.¹⁹² Usto, ovaj kompleks opstao je relativno kratko, a po svoj prilici napušten je tijekom ranog srednjeg vijeka, po dolasku Slavena na ove prostore.¹⁹³

Kad promatramo kompleks u cijelosti, sastojao se od središnje lađe sa svetištem, oratorija s narteksom (kasnije *diakonion*), krstionice, katekumeneja, cisterne, narteksa i nekoliko prostorija kojima se ne zna namjena (Tlocrt 7. i Slika 6.). Najstariji dio kompleksa jest oratorij s narteksom na južnom dijelu zemljišne čestice koji se datira veoma rano, odnosno već na kraj 4. ili početak 5. stoljeća. Što se tiče samog arhitektonskog opisa oratorija, njegove su dimenzije 6,2 x 3,3 m,¹⁹⁴ a valja spomenuti i jednu zanimljivost. Naime, na vanjskom licu zidova oratorija nalaze se kontrafori (*potpornjaci*), a Nenad Cambi opisuje ih kao kvadratne i navodi kako cijeli taj sklop podsjeća na tehniku gradnje mauzoleja mučenika Anastazija na Kapljuču u Saloni.¹⁹⁵ Tlocrt oratorija vrlo je jednostavan i u početku je stajao kao samostalan objekt. U njega se ulazilo iz narteksa koji se nalazio zapadno od oratorija. Proteže se na liniji istok – zapad, a sastoji se od lađe koja završava polukružnom apsidom. U samoj unutrašnjosti s desne strane nalazile su se tri kamene isklesane klupčice, a u apsidi se nalazi i ozidana subselija (zaobljena kamena klupa s naslonom uza zid apside na kojoj sjedi kler) prekinuta po sredini (Slika 8.).¹⁹⁶

Narteks je nastao u isto vrijeme kad i oratorij. Jednostavnog je pravokutnog tlocrta dimenzija 6,6 x 3,3 m¹⁹⁷ bez posebnih detalja u unutrašnjosti. Ono što je važno reći za ovaj dio kompleksa jest da je izgubio svoju prvotnu ulogu kad je došlo do dogradnje tijekom 6. stoljeća. Također je i oratorij dobio funkciju dijakonikona. Nadalje, u unutrašnjosti nartekasa nalazile su se dvije klupe, a pronađene su i dvije grobnice. To ide u prilog pretpostavci kako je dogradnjom narteks izgubio prvotnu funkciju, a dobio je memorijalnu. Što se tiče pronađenih grobnica, sigurno je kako su funkcionirale kao odvojene grobne komore i veoma su slične grobnici pronađenoj u katekumeneju (sagrađena u drugoj fazi). Bile su pokrivene kamenim pločama i u potpunosti ožbukane. Jedina razlika jest što su grobnice u katekumeneju imale zidane i ožbukane klupice na koje su se polagali ostatci pokojnika. U drugoj grobnici čak se nalazi

¹⁹² J. Zaninović 2008, 541.

¹⁹³ A. Uglešić 2006, 47.

¹⁹⁴ Isto, 45.

¹⁹⁵ N. Cambi 2020, 334–335.

¹⁹⁶ J. Zaninović 2008, 532.

¹⁹⁷ A. Uglešić 2006, 45.

kanalni otvor koji je služio za odlaganje kostiju starijih pokojnika kako bi se načinilo mjesta za nove.¹⁹⁸

Prije analize ostalih prostorija, koje su nastale u drugoj fazi gradnje, treba spomenuti izgled cijelog kompleksa koji je takav zahvaljujući naknadno izgrađenim pomoćnim prostorima sjeverno od oratorija i nartekse. Ako promatramo kompleks s istočne strane, lako se može učiniti kako je riječ o trobrodnoj bazilici, što se u početku i mislilo, ali s obzirom na različitu dataciju pojedinih dijelova kompleksa utvrđeno je kako se radi o *složenoj* crkvi. Ona je zapravo jednobrodna,¹⁹⁹ ali brojne pomoćne prostorije koje su izgrađene oko centralne lađe te njihovi završetci u obliku polukružnih apsida daju privid trobrodne bazilike. O ovoj terminologiji raspravlja i Nenad Cambi, koji taj tip jednobrodnih bazilika naziva *naronitanskim tipom*, a brojni autori nazivaju ga kompleksnim, što Cambi smatra nepreciznim određenjem. Zašto? Navodi kako se pod pridjevom *naronitanski* ne misli na to da je takav tip bazilike nastao u Naroni, već da je on tamo prihvaćen i počeo se širiti u unutrašnjosti (u ruralnim mjestima) gdje je i karakterističan. Objasnjava kako se u arheologiji svaka građevina koja se sastoji od više prostorija naziva kompleksom, pa bi nazivati kompleks *kompleksnim* bio čisti pleonazam.²⁰⁰

Sljedeća prostorija na koju bi valjalo obratiti pažnju jest centralna lađa s izdignutim svetištem (za jednu stubu) na istočnoj strani (Slika 9.). Ona je, kao i prethodno spomenuti oratorij i narteks, vrlo jednostavnog tlocrta i izgrađena je uz njihov sjeverni zid. Na taj način došlo je do spajanja i nastanka ovog kompleksa, a komunikacija se odvijala kroz prolaze iz svetišta i same lađe. Izgradnja svetišta i lađe dimenzija 8,1 x 6,6 m smješta se u 6. stoljeće prema poligonalnom obliku apsida.²⁰¹ To razdoblje poklapa se i s intenzivnijim prodiranjem kršćanstva u unutrašnjost, a samim time i povećanjem broja vjernika zbog čega je bilo potrebno proširiti prostor. Kao što je slučaj u oratoriju, i u svetištu se uz unutarnji zid apsida nalazila subselija, u ovom slučaju neprekinuta. U svetištu je pronađena i presvođena grobnica, jedina takva na ovom lokalitetu, koja je bila ožbukana, imala ugrađene klupe za odlaganje ostataka pokojnika i otvor za odlaganje kostiju prijašnjih pokojnika. Međutim, prema pronalascima, zaključeno je kako su tu bile pokopane samo tri osobe, najvjerojatnije zaslužne za izgradnju crkve ili neki uglednici.²⁰² Ovdje valja spomenuti kako je jedan od najučestalijih tipova grobnica u kasnoj antici upravo presvođena grobnica.²⁰³ Ova tema u literaturi nije detaljno

¹⁹⁸ J. Zaninović 2008, 532.; 538–539.

¹⁹⁹ Isto, 540.

²⁰⁰ N. Cambi 2020, 352.

²⁰¹ A. Uglešić 2006, 46.

²⁰² J. Zaninović 2008, 533., 539.

²⁰³ E. Bujak i A. Lepić 2014, 200.

obrađena, ali ono što se najčešće spominje jest kasnoantičko porijeklo grobnica, kao i to da su se mogle nalaziti unutar ili u blizini ranokršćanskih crkava.²⁰⁴ Ivanka Miličević-Capek ipak je rekla nešto više o toj temi pa navodi kako su presvođene grobnice gradili pogani i kršćani, ali su kršćani gradili više bačvaste svodove. Često su građene od tesanog kamena, sa sedrenim svodovima i većinom su bile ožbukane. Također je navela učestalost gradnje sakralnih objekata nad ovakvim grobnicama,²⁰⁵ što je upravo slučaj u Trbounju. Nije sasvim sigurno zašto su se objekti gradili na grobnicama, ali kao što je spomenuto, najvjerojatnije se radilo o grobnici osobe zaslužne za izgradnju crkve ili nekom lokalnom ugledniku. Nenad Cambi navodi kako ovaj tip grobova potječe iz Salone i također tvrdi kako su nastali u pogansko doba, ali su ga kršćani preuzeli.²⁰⁶

Budući da je krštenje od samih početaka kršćanstva bilo najvažniji sakrament, već su se tijekom 4. stoljeća počele graditi posebne prostorije ili čak građevine u blizini crkava/bazilika za održavanje samog obreda.²⁰⁷ Tako je bilo i u Trbounju. Sjeverno od svetišta nalazila se i krstionica s krsnim zdencem i izdignutom apsidom, koja potječe iz iste faze kao i lađa sa svetištem (Slika 10.). Krsni zdenac u obliku križa s upisanom kružnicom nalazio se u središtu i većim dijelom bio je ukopan u zemlju. Ožbukana je tzv. hidrauličnom žbukom koja se koristila za izolaciju elemenata koji su bili u doticaju s vodom, a sastojala se većinom od vapnene žbuke i mljevene opeke. U apsidi je pronađena i baza s utorima za stupove na kojoj je najvjerojatnije bio oltar. Od ostalih zanimljivijih pronalazaka možemo spomenuti ulomke oltarne menze u blizini apside i kameni ulomak s Kristovim monogramom koji je mogao biti dio škropionice (Slika 11.).²⁰⁸ Usto, krstionica je uz dijakonikon vjerojatno bila jedina oslikana prostorija unutar kompleksa. U pronađenim fragmentima žbuke razaznaje se nekoliko boja, a najviše je zastupljena crvena. Također, prema pronađenim ulomcima može se reći kako su zidovi i stropovi bili ukrašeni biljnim i geometrijskim motivima.²⁰⁹

Iz krstionice se ulazilo u još jednu prostoriju dimenzija 7,5 x 4,6 m, a njezina namjena nije utvrđena. Vicko Kapitanović tvrdi kako su se uz krstionicu većinom gradile dodatne prostorije, ali se zbog manjka izvora raspravlja o njihovoj namjeni. Česta je tvrdnja kod mnogih autora kako su krstionice većinom imale dvije prostorije – jednu s krsnim zdencem i drugu koja

²⁰⁴ I. Miličević-Capek 2009, 223.; usp. E. Bujak i A. Lepić 2014, 207.

²⁰⁵ I. Miličević-Capek 2009, 223.

²⁰⁶ N. Cambi, A. Gamulin i S. Tonković 1999, 45.

²⁰⁷ V. Kapitanović 2006, 34–35.

²⁰⁸ A. Uglešić 2006, 45–46.

²⁰⁹ J. Zaninović 2008, 534., 537.

je služila za krizmu (konsignatorij)²¹⁰, ali su dokazi za to uistinu rijetki. Vjerojatnije je kako su oba sakramenta dijeljena u istoj prostoriji, a druga je služila za pripremu katekumena, posebno ako je imala klupu (što u Trbounju nije slučaj).²¹¹ U potrazi za odgovorima može nam pomoći liturgika. Naime, ona ima važnu ulogu i svojim teološkim pristupom i aspektom može pomoći arheologiji u otkrivanju potpuno nove dimenzije zdanja u kojima su se odvijali obredi. Razumijevanjem samog tijeka, ali i duhovne dimenzije obreda, posebno kršćanske inicijacije (krštenje, krizma, euharistija), može se doći do novih spoznaja u arheologiji.²¹² Još je važnije shvatiti kako je liturgija u kršćanstvu zapravo bila arhitekt prostora jer je nadahnula njegov raspored, funkcionalnost i uređenje. Zato ne možemo u potpunosti tumačiti ovakve prostorije i komplekse, kao ni njihovu funkciju, bez teološkog aspekta.²¹³ Na koncu, važno je *teološki čitati* kršćanski liturgijski prostor.²¹⁴ Ipak, prostorija koja se u trbounjskom kompleksu nalazila zapadno od krstionice najvjerojatnije je služila kao katekumenej, a tome u prilog ide i njezin smještaj (zapadno od krstionice).²¹⁵ Naime, rasprava o namjeni zapadne dvorane postoji i u slučaju glavne krstionice u sklopu episkopalnog centra u Saloni. Ona je u literaturi različito tumačena pa je F. Carrara, s kojim su se složili Ć. Truhelka, F. Bulić, J. Zeller i drugi, smatrao kako je riječ o konsignatoriju. Dyggve je, suprotno od njih, tvrdio da je ova dvorana služila kao katekumenej, a konsignatorij je smjestio u nišu baptisterija. Logičnim arheološkim tumačenjima, koja su potpomognuta liturgikom i u ovom slučaju, Crnčević je zaključio kako je vjerojatno riječ o konsignatoriju. Tome u prilog ide i motiv jelena na izvoru koji je prikazan na podnom mozaiku prostorije, kao i njezin položaj zapadno od krstionice koji se može uklopiti u rekonstrukciju krsnog itinerarija.²¹⁶ Bez obzira na tu mogućnost ova prostorija jednostavnog tlocrta mogla je služiti i kao apoditerij (mjesto gdje su katekumeni odlagali odjeću). U katekumenej se ulazilo iz manjeg pretprostora, u čijem je podu pronađena ožbukana kompleksna grobnica s hodnikom i tri komore,²¹⁷ a takav sustav s tri niska hodnika za pokapanje jedinstven je slučaj u Dalmaciji.²¹⁸

Od ostalih prostorija valja spomenuti i drugi, kasnije izgrađeni narteks iz kojeg se ulazilo u centralnu lađu i cisternu koja se nalazila između ovog narteksa i pretprostora katekumeneja.

²¹⁰ Usp. A. Uglešić 2006, 47.

²¹¹ V. Kapitanović 2006, 36.

²¹² A. Crnčević 2008, 332–333.

²¹³ Isto, 345.

²¹⁴ Isto, 348.

²¹⁵ A. Uglešić 2006, 46–47.

²¹⁶ A. Crnčević 2008, 338–346.

²¹⁷ J. Zaninović 2008, 535.

²¹⁸ N. Cambi 2007, 92.

Cijela je unutrašnjost cisterne, kao što je slučaj i s krsnim zdencem, bila ožbukana hidrauličnom žbukom. Kad govorimo o količini pronađenih ulomaka, onih arhitektonskih s dijelovima crkvenog namještaja bilo je na desetke. Od njih je najbolje sačuvan prozorski pilastar²¹⁹ s urezanim križem koji je pronađen u centralnoj lađi (Slika 12.). Usto, brojni su ulomci staklenih (svjetiljke) i keramičkih predmeta (posude, amfore), a najmanje je onih metalnih. Prema navedenom, interijer ovog kompleksa morao je biti skroman.²²⁰

4.1.3. Tepljuh/Biočić

Za ovaj lokalitet postoji više naziva u literaturi, ponajprije zato što se vezuje za više naselja ili se jedno naselje smješta na više lokacija, što je slučaj s Promonom. Naime, naselja Tepljuh, Biočić i Miočić nalaze se u sjevernom dijelu Petrova polja nedaleko od Drniša (Karta 6.). Iznad njih uzdiže se planina Promina, koja je dobila ime prema mjestu *Promona* još iz predrimskog doba. To naselje najčešće se smješta upravo na područje današnjeg Tepljuha i Biočića.

Lokacija na kojoj je iskopan ranokršćanski kompleks naziva se Čakljine i nalazi se pokraj pravoslavne crkve i groblja sv. Petra i Pavla u Biočiću, ali s obzirom na to da crkva pripada Biočiću i Tepljuhu, ovaj lokalitet često ima dvojni naziv u literaturi.²²¹ Na koncu, sam lokalitet naziva se još i Crkvine, kao što je slučaj u Trbounju. Kad govorimo o toponimima, valja spomenuti kako toponim Čakljine podsjeća na sjajni, blještavi izgled, a prema srednjovjekovnim spisima označavao je „stakleno brdo“.²²² Sličan toponim nalazi se i u Srimi (Čaklina).²²³ Toponim Crkvina spomenut je i u prethodnom poglavlju, ali valja se prisjetiti kako aludira na mjesto na kojem je postojala sakralna struktura, tj. crkva.²²⁴

Prema toponimima, kao i arheološkim ostacima koji su pronađeni na ovom području, može se zaključiti kako je ovdje zasigurno postojao sakralni kontinuitet i kontinuitet života. Tome je doprinijela i antička cesta *Salona – Andetrium – Magnum – Promona – Burnum*. Ona je prolazila kroz samu Promonu, strateški važno mjesto još od predrimskog doba, tj. važno sjecište različitih putova koji su spajali brojna rimska naselja i vojna uporišta, antičke gradove i važna središta Hrvatske u srednjem vijeku. Osim što je bila važna točka za prometnu povezanost Salone i Burnuma, Promona je bila povezana i s obalom iz pravca Grebašnice.²²⁵

²¹⁹ Polustub prislonjen uza zid s bazom i kapitelom. Pravokutnog je presjeka, a služi za pojačavanje zidova, raščlambu plohe ili kao dekorativni okvir (A. Uglešić 2006, 85).

²²⁰ J. Zaninović 2008, 536–537.; 539–540.

²²¹ A. Uglešić 2006, 48.

²²² B. Fuerst-Bjeliš i J. Kale 2018, 558.

²²³ Isto, 548.

²²⁴ V. Anić 2007, 46.

²²⁵ Ž. Miletić 1993, 117.

Što se tiče arheoloških iskopavanja na ovom području, već je fra Lujo Marun uočio važnost lokaliteta pa je 1884. započeo istraživanje na gradini Petrovac kod Tepljuha. Naime, istraživanje je provodio u nadi da će pronaći dvorac zadnjeg hrvatskog kralja Petra Svačića. Desetak godina kasnije našao je starohrvatsko groblje s crkvom.²²⁶ Arheološka iskopavanja na lokalitetu odvijala su se i 1934. uz pravoslavno groblje i crkvu sv. Petra i Pavla u Biočiću (Čakljine) kad je iskopan ranokršćanski kompleks s memorijom, a danas nije vidljiv na terenu. Za vrijeme istraživanja ostatci su bili vidljivi na visini od oko 10 centimetara. Problem koji se vezuje za ovaj lokalitet jest taj što M. Abramić, koji je sudjelovao u iskopavanjima na lokalitetu, nikad nije objavio njihove rezultate. N. Cambi pokušao je opisati situaciju mjerenjem i analizom pojedinačnih tlocrta (Tlocrt 8.), u čemu je donekle i uspio iako bi ovaj lokalitet bilo potrebno ponovno otkopati i zaštititi zbog njegova velikog značaja, ali i uništenja koje mu prijete širenjem današnjeg groblja oko crkve sv. Petra i Pavla.²²⁷

Naime, u Tepljuhu je riječ o ranokršćanskoj crkvi koja je vjerojatno bila posvećena svetom Petru. Pretpostavljene su dvije građevinske faze od kojih bi se prva odnosila na građevinu dimenzija 3,70 m širine i 2,65 m dubine s apsidom. Također, u nju se ubraja i brod s krovijem. U drugoj fazi dodane su dvije bočne apside koje su rastvarala dva pilastra, baš kao i središnju apsidu. Sjeverozapadno je dodan aneks trapezoidnog oblika i sakristija. Što se tiče njihove datacije, ne možemo sa sigurnošću tvrditi o tome, kao što je slučaj u Trbounju. Tako Pascale Chevalier prvu fazu smješta u 5., a drugu u 6. stoljeće.²²⁸ Ante Uglešić pak tvrdi kako se cijeli kompleks može smjestiti u sredinu ili drugu polovicu 6. stoljeća prema njegovu izgledu, ali ne odbacuje mogućnost dviju faza izgradnje pa bi se u slučaju dokazivanja teze Nenada Cambija²²⁹ prva faza mogla smjestiti u 5. stoljeće.²³⁰ Također, crkva je nakon druge faze izgradnje i dodavanjem bočnih apsida postala trikonhalna, što nije neuobičajeno na ovim prostorima. Te su građevine *polilobati*, odnosno građevine s više polukružnih apsida u križnom obliku. One koje imaju tri apside nazivaju se trolisne ili trikonhalne. Namjena je apsida dvostruka, tj. one služe kao nosači/potpore, ali i kao proširenja centralnog prostora.²³¹ U Dalmaciji među ovakvim oblicima ima razlika²³², ali su većinom srodni. Upravo je objekt u Tepljuhu/Biočiću najveći i

²²⁶ K. Jurišić 1979, 28.

²²⁷ A. Uglešić 2006, 48–50.

²²⁸ P. Chevalier 1995, 185–187.

²²⁹ N. Cambi 2001, 18.

²³⁰ A. Uglešić 2006, 49–50.

²³¹ V. Kapitanović 2006, 70.

²³² U Tepljuhu, na primjer, konhe (polukupole apside, niše) nisu izlazile jedna iz druge (što je najčešći slučaj kod trolisnih crkava), već se istočno nalazila središnja apsida, a bočne su izlazile iz sjevernog i južnog zida (A. Uglešić 2006, 48).

najsloženiji, a i njegova je memorija trikonhalna. Zanimljivo je da N. Cambi, kad raspravlja o važnosti crkve u Samagheru kraj Pule i objašnjava njezinu posebnost zato što nema izravnog uzora u tadašnjim građevinama na području Istre, spominje kako je tlocrtom najsličnija upravo memoriji iz Tepljuha.²³³

Ukupna dužina crkve iznosila je 23,5 m x 6 m, a bila je orijentirana u smjeru jugoistok-sjeverozapad. Ograda svetišta sagrađena je u obliku slova U. Valja reći i kako su sve apside imale subselije. Što se tiče prostorija, o njima nemamo toliko detaljne zapise kao što je slučaj u Trbounju. Svakako, na sjevernoj strani crkve nalazile su se pastoforije, i to dvije, a istočna je vjerojatno bila protezis. Na južnoj strani crkve sagrađene su tri prostorije od kojih je samo jedna (narteks) imala ulaz. Ante Uglešić, analizirajući tlocrt ove prostorije gdje je naznačena kamena ploča, pretpostavlja da je riječ o grobnici. Zapadno od pročelja pronađeni su ostatci neke građevine, ali ona nije toliko istražena. Možda je riječ o nekoj građevini iz prethodnog razdoblja, a koju spominje B. Migotti kad kaže kako je, uz brojne druge, i crkva u Tepljuhu nastala unutar gospodarsko-stambenog zdanja.²³⁴

Nadalje, područje koje se nalazilo južno i zapadno od središnje apside bilo je ograđeno istim zidom u obliku slova U koji je zapravo ograđivao kompleks u cijelosti. Istočno od crkve, u smjeru sjeveroistok-sjeverozapad, smjestila se trolisna memorija dužine 7 m i širine 6,5 m s ulazom na zapadnoj strani. Polukružne konhe smještene su južno i sjeverno u blizini ulaza i u objema su bili grobovi, a još jedan grob nalazio se ispred sjeverne konhe. Pronađeni ukopi najvjerojatnije su iz kasnoantičkog doba sudeći prema sarkofagu koji je jedini vidljivi trag ovog lokaliteta (Slika 13.). Također, u okolici Tepljuha pronađeno je nekoliko cijelih sarkofaga i fragmenata od ružičaste breče koji su očito bili primjerci lokalne izrade.²³⁵ Jedan od njih, u cijelosti sačuvan, nalazi se zakopan u blizini ove trikonhalne bazilike i nikad nije objavljen.²³⁶ Tako je u Tepljuhu ustanovljeno grobljansko ranokršćansko okruženje jer crkva i memorija samom tipologijom upućuju na grobnu, ali ne nužno i jedinu namjenu objekata.²³⁷ Crkva i memorija građene su tehnikom *opus incertum*, koja je vrlo česta u rustičnim građevinama.²³⁸

²³³ N. Cambi 2002, 248.

²³⁴ B. Migotti 1995, 118.

²³⁵ N. Cambi 2010, 82.

²³⁶ Isto, 83.

²³⁷ B. Migotti 1995, 116.

²³⁸ A. Uglešić 2006, 48–49.

4.2. Pojedinačni pronalasci arhitektonskih ulomaka i uporabnih predmeta

Pojedinačni su pronalasci arhitektonskih ulomaka i uporabnih predmeta brojni, ali ovdje ćemo navesti samo one na temelju kojih se negdje može pretpostaviti postojanje ranokršćanske crkve ili kompleksa ili koji potvrđuju sakralni kontinuitet na nekom lokalitetu. Gledano od sjevera prema jugu prvi je Lukar, mjesto koje se nalazi na planini Promina, zatim Lišnjak, Badanj kao mjesto najbliže Drnišu, zatim naselja Baljci, Umljanovići s višeslojnim arheološkim lokalitetom Balina Glavica gdje se u rimsko doba nalazio Municipium Magnum i Kljaci (Karta 7.).

4.2.1. Lukar

U prethodnim poglavljima već smo spomenuli Lukar kao jedno od mjesta koje je smješteno uz sjeverni tok Krke i u kojem je vidljivo ispreplitanje različitih utjecaja. Na cijelom tom području pronađen je niz ulomaka ranokršćanskog namještaja ukrašenog reljefnim trakama i ljuskama, negdje i križevima. Prema tome, dekorativna crkvena skulptura na području sjeverne Krke prilično je *neizražajna*, ali Lukar je u tom pogledu izuzetak, zajedno s lokalitetom Mokro Polje kod Knina. Naime, oni su primjeri ispreplitanja stilskih utjecaja ranokršćanskih radionica Jadera i Salone.²³⁹

U Lukaru je u temeljima barokne crkve Gospe Čatrnjske 1988. pronađen ulomak ranokršćanskog pluteja s motivom osmerokrake zvijezde i palmete.²⁴⁰ Ona je prikazana s uzdignutim, blago zaobljenim listovima²⁴¹, a tako oblikovana nije se pojavljivala u ranokršćanskoj dekoraciji u Dalmaciji. Na području Zadra taj se motiv upotrebljavao češće, ali svakako drukčije oblikovan, dakle sa šiljastim i prema dolje svijenim listovima, dok je u Saloni gotovo nepoznat²⁴² i zastupljen jedino na kapitelu s Marusinca.²⁴³ Zbog toga Branka Migotti tvrdi kako je Lukar vjerojatno pripadao ranokršćanskoj biskupiji Skardoni i da je na tom području jasno vidljivo ispreplitanje jaderskih i salonitanskih utjecaja, što je nastavljeno i u srednjem vijeku splitsko-trogirskom (palma uzdignutih i zaobljenih listova) i zadarskom (palma oštih i prema dolje povijenih listova) radionicom crkvenog namještaja. Ovdje je bez sumnje riječ o nastavku kasnoantičke tradicije. Također, i drugi motiv s ovog ulomka pluteja (osmerokrake zvijezde, tj. geometrijske rozete) ne javlja se na crkvenom namještaju ni u Jaderu, ni u Saloni, osim nekih sporadičnih i međusobno različitih pronalazaka. Tako je i ovaj

²³⁹ B. Migotti 1992, 105–106.

²⁴⁰ A. Jurić 2004, 225.

²⁴¹ J. Lunić 1989, 37.

²⁴² B. Migotti 1991, 294.

²⁴³ Isto, 301.

jedinstven, a nadopunjuje ga već spomenuta palmeta. Upravo je motiv geometrijske rozete u predromaničkoj umjetnosti postao univerzalna svojina u Dalmaciji.²⁴⁴

4.2.2. Lišnjak

U mjestu Lišnjak koje se nalazi 5 km sjeverno od grada Drniša pronađen je mali ranokršćanski ulomak, a najvjerojatnije je riječ o ulomku pilastra sa stupićem (Slika 14.). Naime, pronađen je za vrijeme obnove današnje crkve sv. Ilije, a zanimljivo je da se pored nje nalaze ostatci neke ranije građevine, vjerojatno iz ranokršćanskog doba, čemu svjedoči i pronađeni ulomak crvenog namještaja.²⁴⁵

4.2.3. Badanj

U mjestu Badanj pored Drniša pronađeno je nekoliko ulomaka koji su kao spolije bili uzidani u zidove današnje crkve sv. Ivana Krstitelja. Ova crkva sagrađena je u drugoj polovici 19. stoljeća, ali se zna kako se u prošlosti na istom mjestu nalazilo još nekoliko crkava. Naime, spomenuti ulomci pronađeni su za vrijeme poslijeratne obnove crkve 90-ih godina 20. stoljeća, a neki su od njih srednjovjekovni (ulomak pluteja s pleternom ornamentikom i dva natpisa pisana bosančicom). Posebno je zanimljiv ulomak koji se smješta u ranokršćansko doba i vjerojatno je pripadao pluteju, a prikazuje dvije ribe i pronađen je uzidan na pročelju crkve. To ukazuje na postojanje sakralnog kontinuiteta na ovom lokalitetu. Uz te pronalaskе u Petrovu polju iznad pruge, nedaleko od crkve u Badnju pronađen je veliki sarkofag s krovom na dva slijeva i akroterijima. Preko puta pruge nalazi se lokalitet Zidine, a zanimljivo je kako je Lujo Marun tu pretpostavio postojanje ranokršćanske crkve, što nije nemoguće sudeći prema nalazima.²⁴⁶

4.2.4. Gradac

U naselju Gradac koje se smjestilo u Petrovu polju, 13 km udaljeno od Drniša, nalazi se crkva Porođenja Marijina s grobljem. Važno je reći kako je crkva izgrađena na strateškom mjestu, tj. blagom uzvišenju s kojeg se može promatrati polje.²⁴⁷ Na tom mjestu za vrijeme poslijeratne obnove crkve pronađena su dva poklopca sarkofaga s krovom na dva slijeva i akroterijima (slično kao u Badnju), a koji su otvorili mogućnost postojanja ranokršćanskog lokaliteta (Slika 15.). Ovo je važno naglasiti jer su izrađeni od lokalnog vapnenca, a u

²⁴⁴ B. Migotti 1992, 106–108.

²⁴⁵ A. Uglešić 2006, 47.

²⁴⁶ Isto, 43.

²⁴⁷ M. Petrinec 2020, 342.

dalmatinskom zaleđu takvi su primjerci rijetki jer su prevladavali jednostavni grobovi u zemlji i drugi tipovi nadgrobnih spomenika.²⁴⁸ U prilog tezi o postojanju ranokršćanske crkve ide i pronađeni ulomak kapitela iz istog razdoblja. Usto, pronađeni su ostatci neke starije apside, ali riječ je o crkvi iz kasnijeg razdoblja, što su potvrdile spolije uzidane u novu crkvu.²⁴⁹

Prve vijesti o ovom lokalitetu donio je don Frane Bulić, koji je uočio predromaničke ulomke uzidane u zidove crkve još 1887. Ipak, prva arheološka istraživanja proveo je fra Lujo Marun 1904.²⁵⁰ Istraživanja su provedena još nekoliko puta u 20. i 21. stoljeću, a značajan je i rad novijeg datuma autorice Maje Petrince koja je prikazala luksuzne nalaze iz triju ranosrednjovjekovnih grobnica.²⁵¹

4.2.5. Baljci

U mjestu Baljci, koje se nalazi u Petrovu polju nedaleko od Drniša, danas se nalazi pravoslavna crkva sv. Ivana Krstitelja / sv. Jovana s grobljem. Iako se na crkvi prepoznaju elementi drugih stilsko-umjetničkih razdoblja, oblik i izgled apside (potkovaste, istaknute u prostoru i s križnom tranzenom) upućuju na moguće ranokršćansko podrijetlo (Slika 16.). Na ovom području pronađene su i dvije baze s ulomcima stupa, kao i drugi, veći ulomak stupa. Usto, u grobovima i oko njih pronađeni su mnogobrojni ulomci rimske keramike.²⁵²

4.2.6. Umljanovići (Balina Glavica)

Na prostoru Baline glavice u Petrovu polju, u blizini današnjeg naselja Umljanovići, smješta se rimsko naselje Municipium Magnum. Taj višeslojni arheološki lokalitet još je uvijek potpuno neistražen, a nalazi za koje znamo da odatle potječu mahom su slučajnog karaktera. U jedinstvenom kontekstu s Umljanovićima povezuje se susjedno naselje Kljaci jer se u njemu, posebice uz crkvu sv. Ilije na groblju, nalaze brojne spolije koje najvećim dijelom potječu s Baline glavice. Ranokršćanskom vremenu s lokaliteta Balina Glavica može se zasad sa sigurnošću pripisati jedino poklopac dječjeg sarkofaga na zabatu ukrašen križem koji se čuva u Gradskom muzeju u Drnišu (Slika 17. i 18.).²⁵³

²⁴⁸ N. Cambi 2010, 82.

²⁴⁹ A. Uglešić 2006, 51–52.

²⁵⁰ M. Petrince 2020, 348.

²⁵¹ Isto, 353–376.

²⁵² A. Uglešić 2006, 51.

²⁵³ A. Uglešić 2006, 51–52.; I. Glavaš 2010, 47.

4.2.7 Kljaci

Selo Kljaci smješteno je u Petrovu polju u blizini grada Drniša. Nedaleko od njega nalazi se i već spomenuti lokalitet na Balinoj glavici (Umljanovići) koji se smatra mjestom gdje se u antičko doba nalazio municipij Magnum. Ova dva lokaliteta neodvojiva su ako želimo proučavati kontinuitet na širem području nekadašnjeg Magnuma jer nema svjedočanstva o nastavku njegova postojanja u srednjem vijeku pa se središte života, a samim time i kršćansko, premjestilo u obližnje Kljake sudeći prema nalazima. Dakle, kao većina prethodno navedenih lokaliteta i ovaj se nalazio uz cestu *Salona – Burnum*. Štoviše, predstavljao je jednu od glavnih postaja na toj prometnici zbog čega je bio iznimno značajan. U 6. stoljeću priključen je Ludrumskoj biskupiji osnovanoj na Drugom salonitanskom koncilu.²⁵⁴ Ovaj lokalitet istraživao je još fra Lujo Marun, a pronašao je i pleter koji je uzidao u crkvu kako bi ga sačuvao. Naslutio je kako bi se istraživanjem mogao pronaći materijal koji se donosio iz Baline glavice.²⁵⁵ Također, povezanost ovih lokaliteta potvrđuje još jedan natpis koji je pronađen uzidan u novu crkvu, a važan je zato što svjedoči o municipalitetu *Magnuma*.²⁵⁶

U selu danas postoji crkva sv. Ilije koja se nalazi na blagom uzvišenju, a najvjerojatnije je na tom mjestu postojala i crkva iz razdoblja ranog srednjeg vijeka čiji ostatci nisu utvrđeni, ali se njezino postojanje potkrepljuje mnoštvom kvalitetnih pronalazaka. Naime, pronađeni su ulomci kamenog crkvenog namještaja (plutej – Slika 19., oltarna ograda) i predromanički natpisi. Tomislav Marasović kaže kako se njezin titular može pretpostaviti na temelju trenutnog, odnosno moguće da je riječ o istom titularu koji se sačuvao do današnjih dana. On navodi titulare sv. Ilije i sv. Spasitelja jer se prvi često susreće u dalmatinskoj predromanici, a potonji se spominje na natpisu koji je pronađen u blizini crkve.²⁵⁷ Što se tiče ranokršćanske arhitekture, ona nije potvrđena, ali B. Migotti navodi kako su u zidove crkve uzidani brojni ulomci iz antičkog i predromaničkog razdoblja. Budući da je gotovo sigurno postojala i predromanička crkva, opravdano je pretpostaviti postojanje ranokršćanske crkve, posebno ako slijedimo analogiju s drugih lokaliteta i nalazišta.²⁵⁸

²⁵⁴ A. Škegro 2007, 11–12.

²⁵⁵ L. Marun 1998, 72., 201–202.

²⁵⁶ I. Glavaš 2010, 46.

²⁵⁷ T. Marasović 2011, 31.

²⁵⁸ B. Migotti 1990, 52.

5. ZAKLJUČAK

Kao što se u tekstu moglo zaključiti, pitanja pojave i širenja kršćanstva na istočnojadranskoj obali uistinu su kompleksna i može im se pristupati iz različitih perspektiva s obzirom na to da se svakom novom tvrdnjom i navodom otvara nekoliko novih pitanja. Kršćanstvo je obilježilo razdoblje kasne antike (od kraja 3. ili početka 4. stoljeća do 7. stoljeća), a sigurno se počelo širiti još u 1. stoljeću posredstvom Kristovih apostola i njihovih učenika. Postoje indicije kako su upravo oni evangelizirali i na području Ilirika. U 3. stoljeću kršćanstvo se intenzivnije proširilo i na prostorima rimske Dalmacije, a upravo iz tog razdoblja potječu prvi ranokršćanski pronalasci, većinom u priobalju. Tek krajem 4. ili početkom 5. stoljeća, kad je doživjelo procvat, kršćanstvo je prodrlo u unutrašnjost provincije, najviše u naselja koja su se nalazila uz glavne cestovne pravce iz Salone prema zaleđu, a posredstvom trgovaca, vojnika i ostalih službenika. To potvrđuje i pojava većeg broja krstionica u ruralnim sredinama.

Na samom drniškom području, kao primjeru ruralne sredine u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, utvrđen je kontinuitet života još od prapovijesti. To nije neobično ako uzmemo u obzir povoljne uvjete u krškom okruženju, kao što su postojanje dviju rijeka (Krka i Čikola), triju planina (Promina, Svilaja, Moseć) i plodnog Petrova polja. Ovo područje bilo je i od strateške važnosti zbog brojnih cestovnih pravaca koji su njime prolazili, ali i granice između Liburna i Delmata koja se vjerojatno nalazila uz tok rijeke Krke. U doba rimske prevlasti drniško područje bilo je okosnicom mnogih povijesnih događanja gdje je dolazilo do sukoba Liburna i Delmata, intervencija rimske vojske u tom pogledu, boravka rimskih legija i pomoćnih postrojbi i osnivanja vojnih logora (Burnum). Tu su se nalazila i važna naselja, od kojih možemo izdvojiti municipij *Magnum* (Balina Glavica) i *Promonu*.

Što se tiče upravno-teritorijalne crkvene organizacije u ranokršćansko doba, cijela Dalmacija do 5. stoljeća nalazila se unutar salonitanske metropolije. Međutim, moguće je kako je već tad osnovana ranokršćanska biskupija Skardona koja je onda jednim dijelom obuhvaćala i drniško područje. Jedini spomen ove biskupije jesu akti Salonitanskog crkvenog koncila iz 530., a oko pitanja njezina osnutka, granica i ukinuća još uvijek postoje nedoumice. Druga biskupija koja je u 6. stoljeću također obuhvatila dio drniškog područja jest Ludrum, uz koju se vezuje još više problema i pitanja nego za Skardonu. Danas drniško područje pripada Šibenskoj biskupiji, na čijem teritoriju postoji mnogo ranokršćanskih lokaliteta iz razdoblja 5. i 6. stoljeća, dok oni iz najranijeg razdoblja kršćanstva nisu utvrđeni. Ipak, nije na svim lokalitetima utvrđeno postojanje ranokršćanske arhitekture, već je ona pretpostavljena temeljem nalaza crkvenog namještaja i različitih ulomaka, ali i analizom toponima. U tom smislu jako su važni

i ranokršćanski titulari, koje su često preuzimale kasnije crkve građene na istom lokalitetu, pa i oni mogu upućivati na postojanje ranokršćanske arhitekture ako još nije otkrivena. Oni nam mogu pomoći ne samo u otkrivanju lokaliteta već i u proučavanju njegova kontinuiteta (sakralnog i kontinuiteta života) te nam ponuditi cijeli novi povijesni kontekst. Kad proučavamo arheološke ostatke, na području Dalmacije česta je pojava antičko-ranokršćansko-srednjovjekovnog lokaliteta, a većinom je riječ o srednjovjekovnim crkvama koje su sagrađene na mjestima ranokršćanskih uz vidljive ostatke još starije arhitekture. Na drniškom području ne postoji lokalitet na kojemu je sa sigurnošću utvrđen takav kontinuitet, ali postoje naznake za to.

Analizom arheoloških ostataka iz ranokršćanskog doba na drniškom području utvrđeno je kako ono još uvijek nije dovoljno istraženo. Čak je i većina istraženih lokaliteta danas obrasla raslinjem i nije vidljiva na terenu. Usto, na ovom području pronađeni su i utvrđeni ostatci ranokršćanske arhitekture na samo tri mjesta – Cecela, Trbounje i Tepljuh. Na ostalih sedam njezino postojanje pretpostavljeno je temeljem drugih nalaza. S obzirom na zanimljivost teme sakralnog i kontinuiteta života na ovom području, pokušali smo donijeti zaključke o tome detaljnom analizom ranokršćanskih ostataka. Osim činjenice kako je na većini lokaliteta moguće pretpostaviti barem ranokršćansko-srednjovjekovni, ako ne i antičko-ranokršćansko-srednjovjekovni kontinuitet, uočeno je kako se život odvijao uz prometnicu Salona – Burnum. Ako promatramo spomenute lokalitete, među njih osam gotovo se može povući pravilna linija, a u blizini svakog prolazila je određena cestovna komunikacija. Na tom pravcu nastajale su zatim i ranokršćanske sakralne građevine. Nažalost, nije moguće u potpunosti rekonstruirati sakralni kontinuitet zbog nedostatka materijala i nedovoljne istraženosti područja. Ipak, među spomenutim lokalitetima svaki se ističe na svoj način. Trbounje je zanimljivo jer je posljednje istraživano, a brojni pronađeni ulomci i detalji odmah su bili obrađeni i interpretirani. Također, spomenuto je postojanje svijesti kod lokalnog stanovništva o važnosti mjesta na kojem je pronađen ovaj lokalitet zbog čega je jednim dijelom i opstao do današnjih dana. S obzirom na sredinu i okuženje, u Trbounju se nalazilo prilično veliko zdanje s prostorijama različitih namjena što navodi na zaključak kako je bila riječ o velikoj kršćanskoj zajednici koja je živjela u blizini. Nadalje, lokalitet Tepljuh zanimljiv je zbog samog toponima, zatim ubikacije antičke *Promone* na tom području, ali u arhitektonskom smislu i zbog pripadajuće trikonhalne memorije nedaleko od mjesta na kojem se nalazila bazilika istog oblika. Cecela je pak prvi lokalitet istražen na drniškom području, a na kojem su utvrđeni ostatci ranokršćanske bazilike. Bogat je nalazima iz ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja, ali je i uistinu slojevit lokalitet. Na temelju nekih pronalazaka može se pretpostaviti postojanje još starijeg sloja. Među ostalim lokalitetima izdvaja se i Lukar kao izvrstan primjer mjesta na kojem su vidljivi različiti

utjecaji koji su se odrazili i na arhitekturu i umjetnost. Usto, Umljanovići i Kljaci privlače pozornost zbog međusobne povezanosti, posebno ako želimo proučavati kontinuitet na širem području nekadašnjeg Magna.

Konačno, potrebno je provesti revizijska istraživanja kako bi se detaljnije istražili, ali i zaštitili već poznati lokaliteti koji se sve više devastiraju (npr. Tepljuh). Također, velika je potreba i za novim arheološkim istraživanjima, ne samo na ovom području već i u cijeloj Hrvatskoj koja obiluje nalazištima i lokalitetima čiji potencijal još nije prepoznat.

6. BIBLIOGRAFIJA

6.1. Popis kratica

CAH – Cambridge Ancient History

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/>, 17.7.2022.)

HE – Historia Ecclesiastica

6.2. Izvori

EUSEB, HE

Euzebije Cezarejski, *Historia Ecclesiastica (Crkvena povijest)* (preveo M. Mandac), Split 2004.

Jeruzalemska Biblija

Jeruzalemska Biblija, A. Rebić – J. Fućak – B. Duda (ur.), Zagreb 2003.

6.3. Literatura

V. Anić 2007

Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb 2007.

I. Basić 2009

Ivan Basić, Ecclesia Scardonitana – stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve/Ecclesia Scardonitana: stato della ricerca e problemi aperti della chiesa paleocristiana di Scardona, *Studia Varvarina 1*, Zagreb 2009., 45–85.

I. Basić 2009a

Ivan Basić, Pristupna razmatranja uz popise biskupâ Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine, *Tusculum*, 2 (1), Solin 2009., 59–70.

V. M. Batinić 1881

Vjenceslav Mijo Batinić, *Djelovanje franjevacâ u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, Zagreb 1881.

I. Bojanovski 1988

Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.

E. Bujak i A. Lepić 2014

Edin Bujak i Adisa Lepić, Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod, *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta* (ur. Ivo Komšić), Sarajevo 2014., 191–212.

F. Bulić i J. Bervaldi 1912

Frane Bulić i Josip Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, *Bogoslovska smotra*, 3 (1), Zagreb 1912., 3–29.

CAH 1997

Cameron, A. i Garnsey, P. (ur.), *The Cambridge Ancient History, vol. XIII: The Late Empire, A.D. 337–425*, Cambridge 1997.

CAH 2005

Bowman, A., Cameron, A., i Garnsey, P. (ur.), *The Cambridge Ancient History, vol. XII: The Crisis of Empire, A. D. 193–337*, Cambridge 2005.

E. E. Cairns 1996

Earl Edwin Cairns, *Christianity Through the Centuries: A History of the Christian Church*, Grand Rapids 1996.

N. Cambi, A. Gamulin, S. Tonković 1999

Nenad Cambi, Anita Gamulin, Snježana Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.

N. Cambi 2001

Nenad Cambi, Područje Šibenske biskupije u starokršćansko doba, *Sedam stoljeća Šibenske biskupije: zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998.* (ur. Josip Ćuzela, Vicko Kapitanović, Slavko Kovačić et al.) Šibenik 2001., 9–21.

N. Cambi 2002

Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb 2002.

N. Cambi 2007

Nenad Cambi, „Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost“, *Dalmatinska Zagora Nepoznata Zemlja* (ur. Vesna Kusin, Joško Belamarić, Joško Grčić), Zagreb 2007., 77–94.

N. Cambi 2010

Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji od II. do IV. stoljeća*, Split 2010.

N. Cambi 2014

Nenad Cambi, Početci kršćanstva u Dalmaciji: Povijesni aspekt, *Adrias*, (20), Zagreb – Split 2014., 119–128.

N. Cambi 2020

Nenad Cambi, *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*, Split – Zagreb 2020.

N. Cambi 2020a

Nenad Cambi, *Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije*, Split 2020.

P. Chevalier 1995

Pascale Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVE-VIIe s.), Tome 1 – catalogue*, Rim – Split 1995.

I. Cicvarić 1996

Ivan Cicvarić, Ubikacija starokršćanskog Ludruma, *Croatica Christiana periodica*, 20 (38), Zagreb 1996., 161–172.

A. Crnčević 2008

Ante Crnčević, Baptisterij episkopalnog centra u Saloni u liturgijsko-teološkom kontekstu, *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti: Zbornik Međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14. – 15. svibnja 2004.* (ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić), Split 2008., 331–349.

S. Čače 1994

Slobodan Čače, Iz liburnske toponimije, *Folia Onomastica Croatica*, no. 3, Zagreb 1994., 25–36.

S. Čače 2003

Slobodan Čače, Tri priloga o kninskom području u antici, *Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast*, Zagreb 2003., 171–184.

S. Čače i F. Milivojević 2017

Slobodan Čače i Feđa Milivojević, Rimski Ilirik u 1. st. pr. Kr.: nekoliko zapažanja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110 (2), Split 2017., 425–450.

B. Fuerst-Bjeliš i J. Kale 2018

Borna Fuerst-Bjeliš i Jadran Kale, Povijesna dinamika kulturnih krajolika šibenskog područja, *Šibenik od prvog spomena. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „950 godina od prvog spomena Šibenika“* (ur. Iva Kurelac), Šibenik – Zagreb 2018.

I. Glavaš 2010

Ivo Glavaš, Municipij Magnum – raskrižje rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 52*, Zadar 2010., 45–59.

I. Glavaš 2011

Ivo Glavaš, Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35 (35), Zagreb 2011., 63–74.

G. Grbešić 2007

Grgo Grbešić, Progoni kršćana, napose u Dioklecijanovo doba, *Diacovensia* 15(1), Đakovo 2007., 21–43.

M. Grgić 1979

Marijan Grgić, Cecilija, sveta (lat. Cecilia), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979. Grgić, 178–179.

J. Jelenić 1912

Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci – I svezak*, Sarajevo 1912.

J. Jeličić 1983

Jasna Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 23, Split 1983., 5–37.

A. H. M. Jones 1964

Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social Economic and Administrative Survey*, vol. 1, Oxford 1964.

A. Jurić 2004

Ante Jurić, *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu*, Skradin 2004.

K. Jurišić 1979

Karlo Jurišić, *Fra Lujo Marun – osnivač starohrvatske arheologije*, Split 1979.

V. Kapitanović 2006

Vicko Kapitanović, *Kršćanska arheologija*, Split 2006.

S. Kovačić 2004

Slavko Kovačić, *Kršćanstvo i Crkva u staromu i srednjemu vijeku*, Split 2004.

S. Kovačić 2008

Slavko Kovačić, Pitanje početaka salonitanske Crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća, *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti: Zbornik Međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14. – 15. svibnja 2004.* (ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić), Split 2008., 17–40.

K. Kosor 1995

Fra Karlo Kosor, Drniška krajina za turskoga vladanja, *Povijest Drniške krajine: Zbornik povijesnih studija (1494. – 1940.)* (ur. Ante Čavka), Split 1995., 103–180.

J. Lunić 1989

Jordanka Lunić, Istraživanje kasnoantičkog stambenog objekta u Lukaru kod Oklaja, *Obavijesti HAD 21(1)*, Zagreb 1989., 36–37.

R. MacMullen 1984

Ramsay MacMullen, *Christianizing the Roman Empire: (A.D. 100 – 400)*, New Haven-London 1984.

T. Marasović 2011

Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija.*, Split – Zagreb 2011.

L. Marun 1998

Lujo Marun, *Starinarski dnevници* (ur. M. Petrincec), Split 1998.

R. Matijašić 2009

Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici: Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009.

M. Menđušić 1995

Marko Menđušić, Drniška krajina u pretpovijesti, *Povijest Drniške krajine: Zbornik povijesnih studija (1494. – 1940.)* (ur. Ante Čavka), Split 1995., 9–44.

B. Migotti 1990

Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb 1990.

B. Migotti 1991

Branka Migotti, Dekorativna ranokršćanska plastika jaderskog i salonitanskog područja. Temeljne osobine i međusobne razlike, *Diadora 13*, Zadar 1991., 291–306.

B. Migotti 1992

Branka Migotti, Ranokršćanska biskupija Scardona (Skradin), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9*, Zagreb 1992., 101–112.

B. Migotti 1992a

Branka Migotti, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije, *Opuscvla archaeologica 16 (1)*, Zagreb 1992., 225–249.

B. Migotti 1995

Branka Migotti, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti* 34(21), Zadar 1995., 113–143.

B. Migotti 1995a

Branka Migotti, Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji, *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb 1995., 189–246.

Ž. Miletić 1993

Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32 (19), Zadar 1993., 117–150.

I. Miličević-Capek 2009

Ivanka Miličević-Capek, Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini, *Archaeologia Adriatica* 3(1), Zadar 2009, 223–236.

M. Petrinec 2007

Maja Petrinec, Lokalitet Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb 2007., 369–370.

M. Petrinec 2009

Maja Petrinec, Lokalitet Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5/2008, Zagreb 2009., 514–515.

M. Petrinec 2013

Maja Petrinec, Lokalitet Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9/2012, Zagreb 2013., 684–685.

M. Petrinec 2020

Maja Petrinec, Ranosrednjovjekovni grobovi uz crkvu Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša, *Starohrvatska prosvjeta* 3(47), Split 2020., 341–380.

D. Rendić Miočević 2011

Duje Rendić-Miočević, *Dalmatia christiana. Opera omnia* (ur. Nenad Cambi), Zagreb – Split 2011.

M. Sanader 2016

Mirjana Sanader, *Ranokršćanska arheologija: od početaka do konstantinskog obrata*, Zagreb 2016.

I. Strukić 1901

Ignacij Strukić, Katolička crkva u Bosni, *Spomen-knjiga iz Bosne* (ur. dr. Ivan Šarić), Zagreb 1901.

T. Šeparović 1997

Tomislav Šeparović, Ulomak antičkog natpisa iz Umljanovića, u: *Obavijesti: Hrvatsko arheološko društvo* 29(1), Zagreb 1997., 32–34.

T. Šeparović 2005

Tomislav Šeparović, Lokalitet Cecela, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1/2004, Zagreb 2005., 206–207.

P. Šimunović 2005

Petar Šimunović, *Toponimija hrvatskog jadranskog prostora*, Zagreb 2005.

F. Šišić 2004

Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600. – 1526. – prvi dio*, Split 2004.

A. Škegro 2007

Ante Škegro, The Diocese of Ludrum (Ecclesia Ludroensis), u: *Povijesni prilozi*, 26 (32), Zagreb 2007., 9–23.

A. Škegro 2009

Ante Škegro, Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, *Archaeologia Adriatica*, 3(1), Zadar 2009., 191–204.

A. Uglešić 2006

Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*, Drniš – Zadar 2006.

T. Vedriš 2015

Trpimir Vedriš, Pokršćavanje i rana kristijanizacija Hrvata, *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (ur. Z. Nikolić Jakus), Zagreb 2015., 173–200.

T. Vedriš 2015a

Trpimir Vedriš, Crkva i vjerski život, *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* (ur. Z. Nikolić Jakus), Zagreb 2015., 201–236.

F. Veraja 2008

Fabijan Veraja, Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika, *Salonitansko-splitska Crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti: Zbornik Međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split 14. – 15. svibnja 2004.* (ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić), Split 2008., 81–106.

A. Zadro 2017

Ana Zadro, Povijesni kontekst širenja kršćanstva na jugoistočnome Jadranu, *Hum*, 12 (17. – 18.), Mostar 2017., 184–210.

J. Zaninović 2008

Joško Zaninović, Ranokršćanski sakralni kompleks „Crkvina“ u selu Trbounje kod Drniša, *Archaeologia Adriatica* 2(2), Zadar 2008., 529–542.

M. Zaninović 2015

Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

M. Zorić 2001

Magda Zorić, *Rano kršćanstvo na širem području grada Šibenika*, Zagreb 2001.

6.4. Popis slikovnih priloga

6.4.1. Karte

Karta 1. Općine Šibensko-kninske županije

(<https://www.radiodrnis.hr/WP/wordpress/wp-content/uploads/2020/05/SKZ.jpg>, preuzeto 16. 7. 2022.)

Karta 2. Smještaj Drniša (označeno; podloga: Google Earth)

Karta 3. Položaj Šibenske biskupije

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/a/ae/Roman_Catholic_dioceses_in_Croatia.png/800px-Roman_Catholic_dioceses_in_Croatia.png, preuzeto: 8. 6. 2022.)

Karta 4. Siverić (označeno crvenim trokutom; podloga: Google Maps)

Karta 5. Trbounje (označeno crvenim trokutom; podloga: Google Maps)

Karta 6. Tepljuh, Biočić i Miočić (označeno crvenim trokutom; podloga: Google Maps)

Karta 7. Mjesta pojedinačnih pronalazaka arhitektonskih ulomaka i uporabnih predmeta (označeno od sjevera prema jugu: Lukar, Lišnjak, Badanj, Gradac, Baljci, Umljanovići, Kljaci; izvor: Google Maps)

6.4.2. Tlocrti

Tlocrt 1. Mokro polje (Knin) – refugij s crkvom iz 6. stoljeća (N. Cambi 2002)

Tlocrt 2. Tlocrt trobrodne ranokršćanske bazilike u Ivinju (M. Zorić 2001)

Tlocrt 3. Tlocrt dvojnih bazilika u Srimi (M. Zorić 2001)

Tlocrt 4. Tlocrt trikonhalne crkve s pastoforijama na lokalitetu Bilice (M. Zorić 2001)

Tlocrt 5. Tlocrt arheoloških ostataka na lokalitetu Danilo – A. Faber – M. Zaninović (M. Zorić 2001)

Tlocrt 6. Tlocrt dijela crkve na lokalitetu Cecela s označenom sondom (T. Šeparović 2005)

Tlocrt 7. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Trbounju (nazivi prostorija: I. Alduk prema literaturi, podloga: tlocrt J. Zaninovića 2008)

Tlocrt 8. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Tepljuhu/Biočiću (N. Cambi 2020)

6.4.3. Slike

Slika 1. Ulomak antičkog natpisa iz Umljanovića (T. Šeparović 1997)

Slika 2. Vinogradi na Ceceli (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 3. Pogled s lokaliteta na Petrovo polje (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 4. Trenutno stanje lokaliteta na Ceceli (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 5. Lokalitet Crkvina u Trbounju prije istraživanja (J. Zaninović 2008)

Slika 6. Dijelovi starije arhitekture u Trbounju (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 7. Trbounjski kompleks (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 8. Oratorij u Trbounju (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 9. Centralna lađa u Trbounju (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 10. Krstionica u Trbounju (fotografija: Ivana Alduk)

Slika 11. Kristov monogram (Gradski muzej Drniš, inv. broj: 1970)

Slika 12. Ulomak prozorskog pilastra (A. Uglešić 2006)

Slika 13. Sarkofag iz Tepljuha (A. Uglešić 2006)

Slika 14. Ulomak pilastra sa stupićem iz Lišnjaka (A. Uglešić 2006)

Slika 15. Poklopac sarkofaga iz Gradca (A. Uglešić 2006)

Slika 16. Dio apside s križnom tranzenom u Baljcima (A. Uglešić 2006)

Slika 17. Poklopac sarkofaga iz Umljanovića (Gradski muzej Drniš, inv. broj: 501)

Slika 18. Poklopac sarkofaga iz Umljanovića (Gradski muzej Drniš, inv. broj: 505)

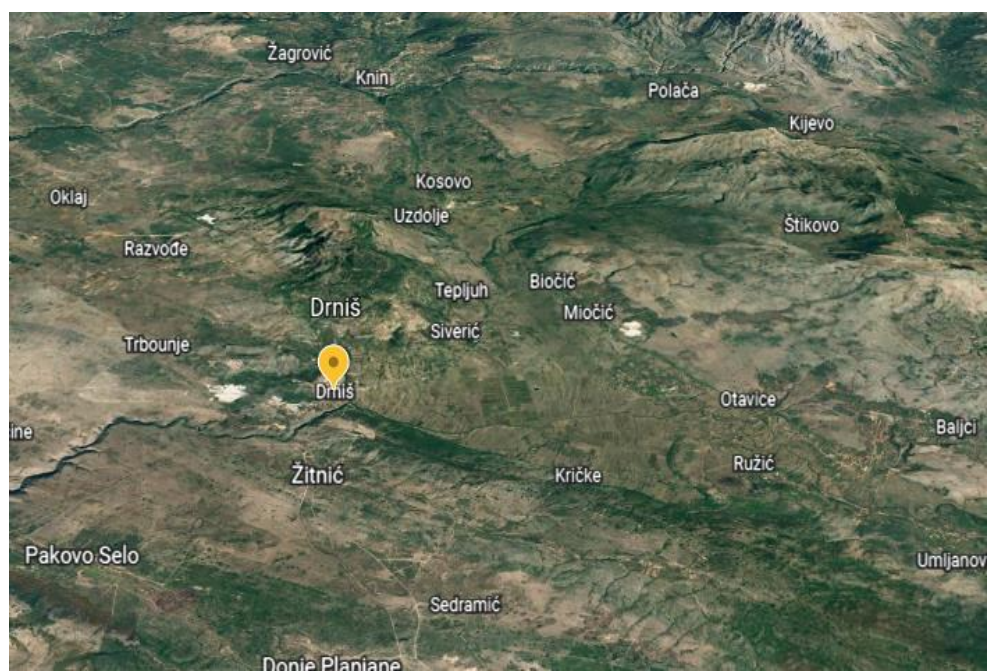
Slika 19. Ranosrednjovjekovni plutej iz Kljaka – odljev (Gradski muzej Drniš, inv. broj: 1875)

6.5. Slikovni prilozi

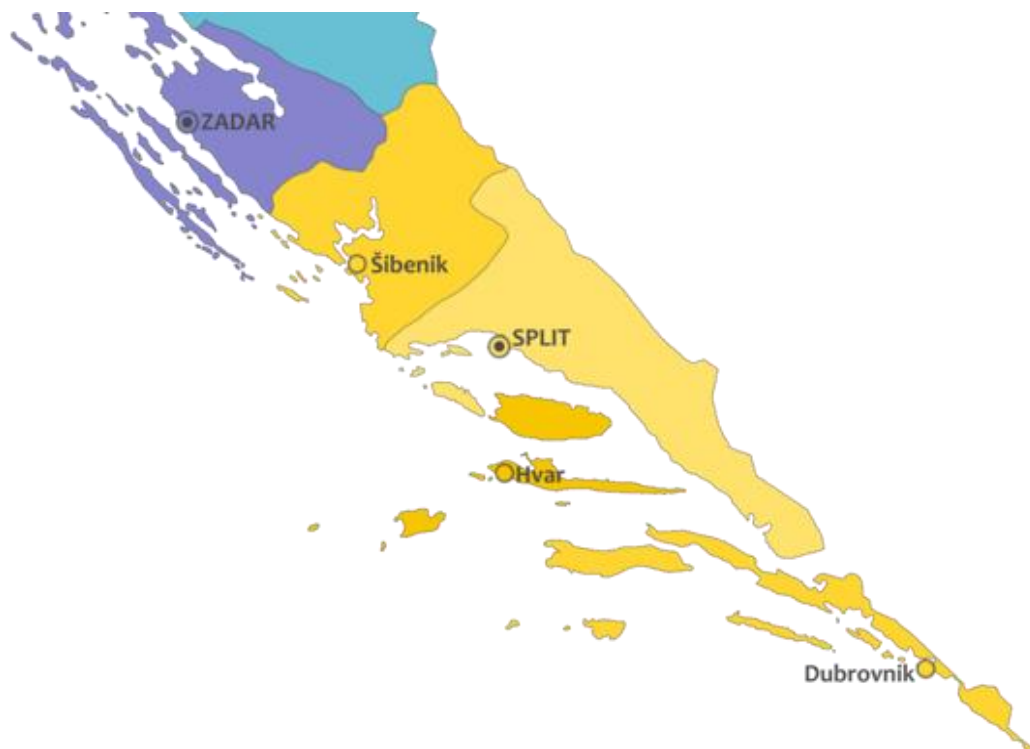
6.5.1. Karte

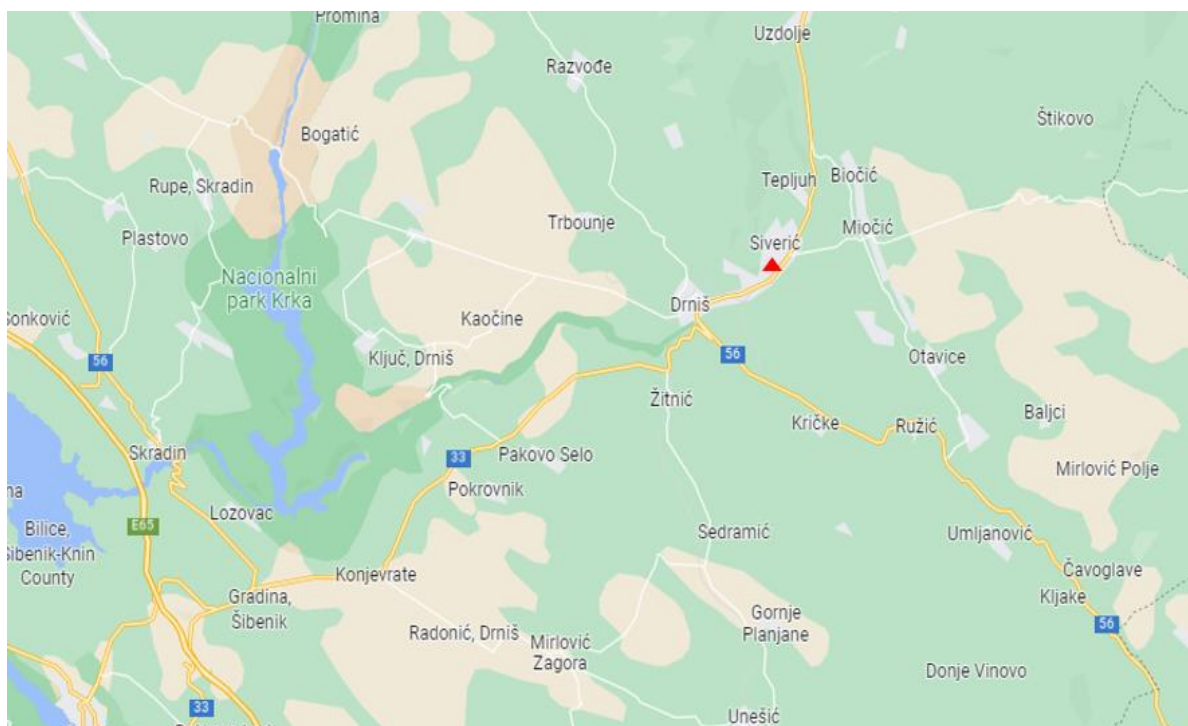
Karta 1. Općine Šibensko-kninske županije

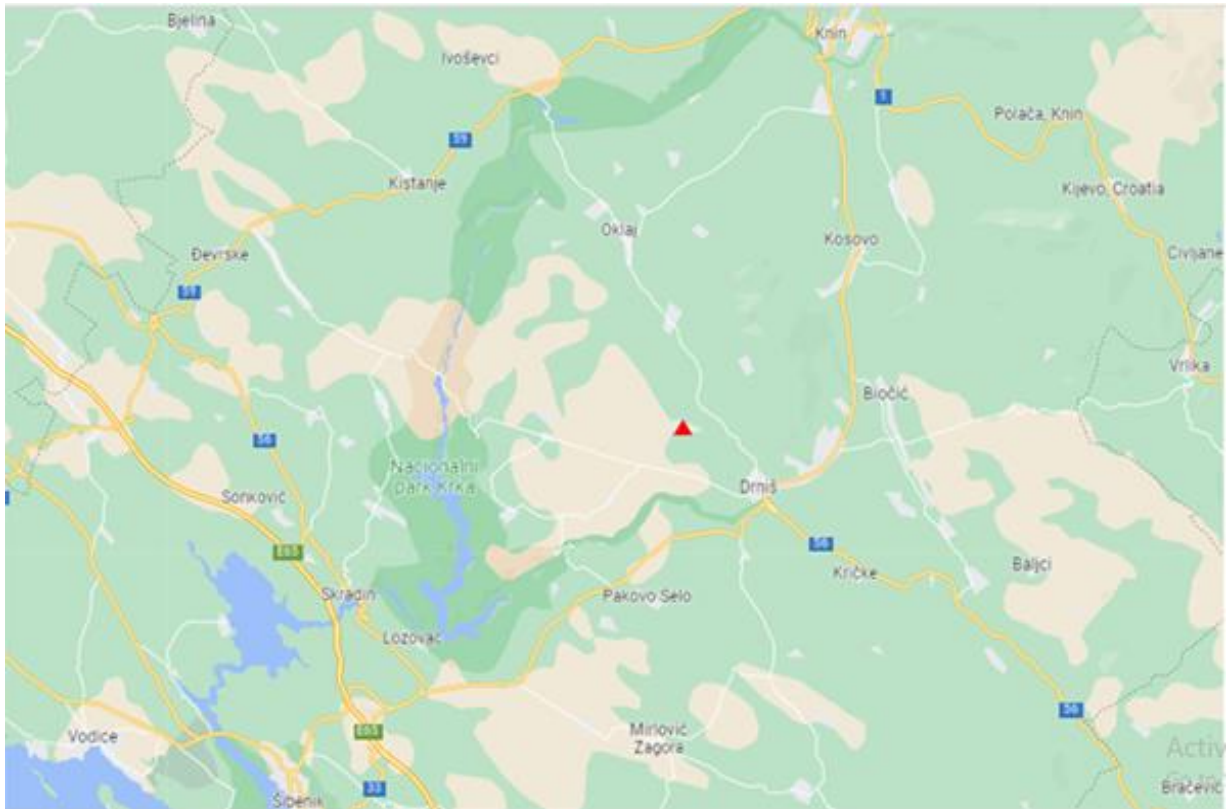
Karta 2. Smještaj Drniša

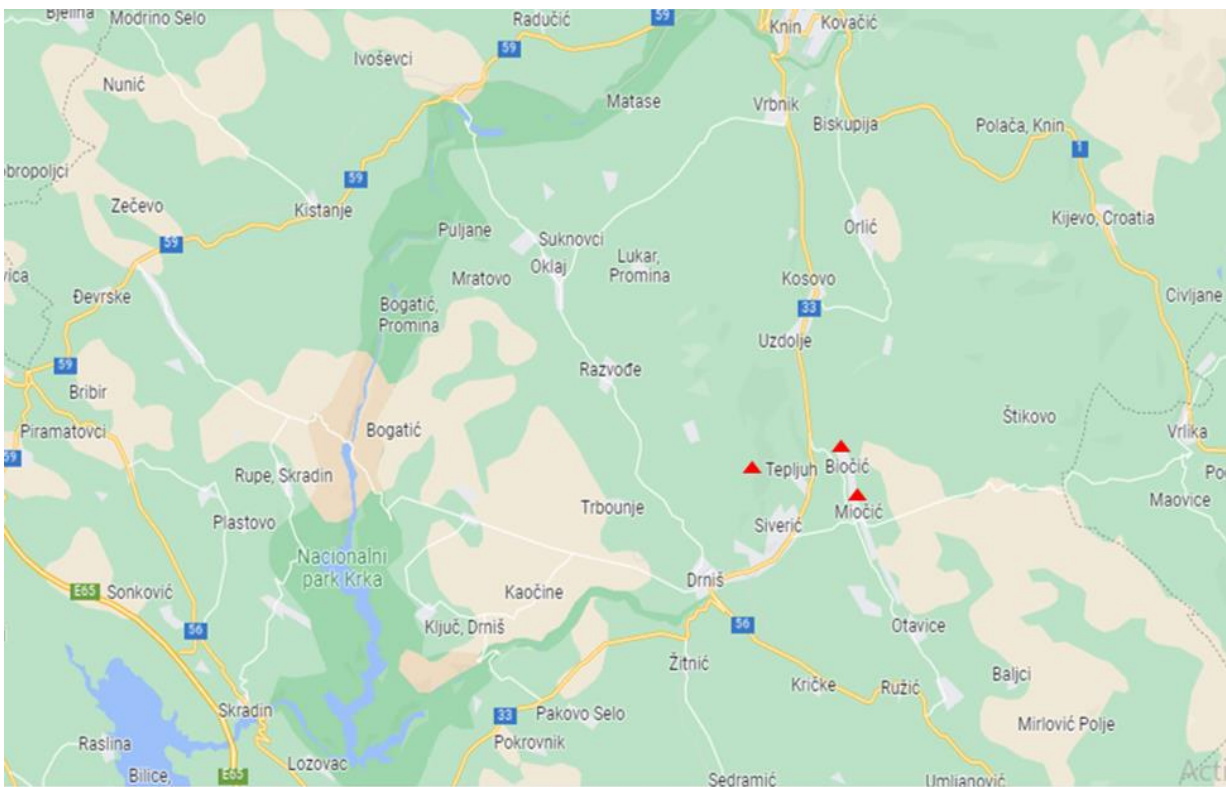
Karta 3. Položaj Šibenske biskupije

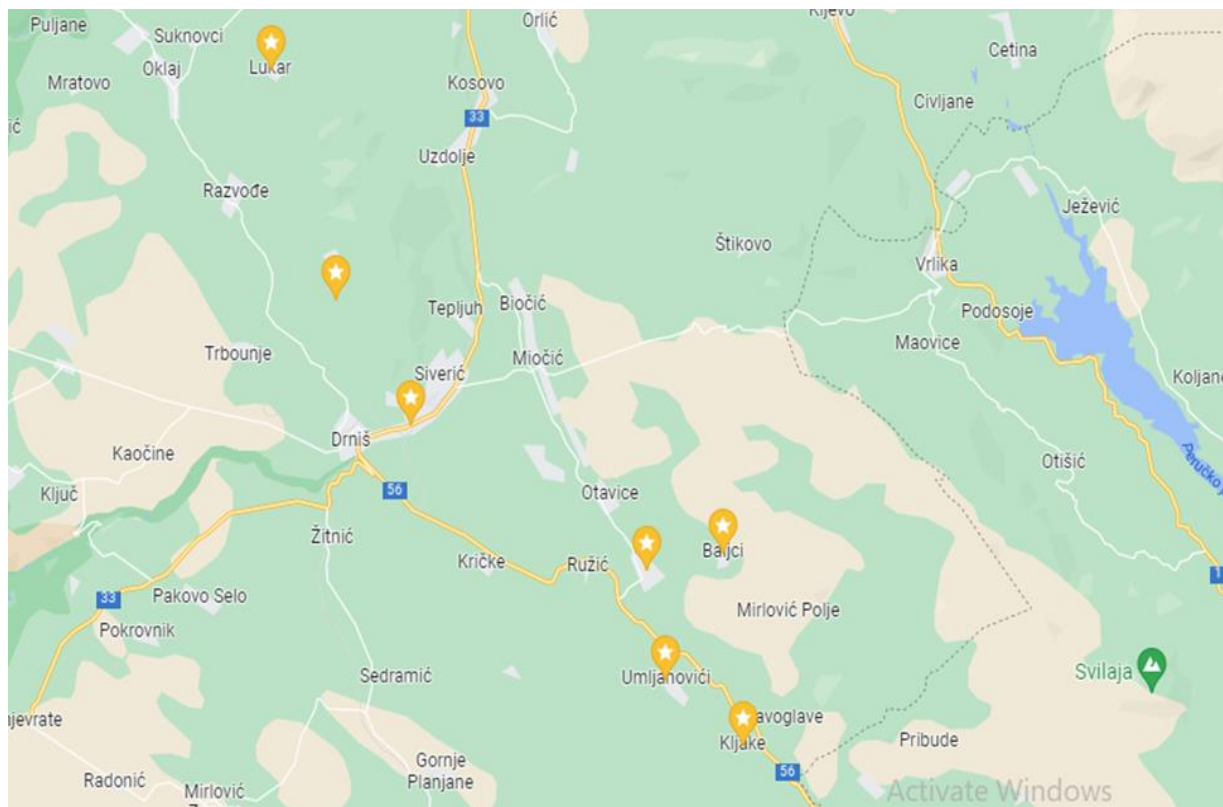
Karta 4. Siverić

Karta 5. Trbounje

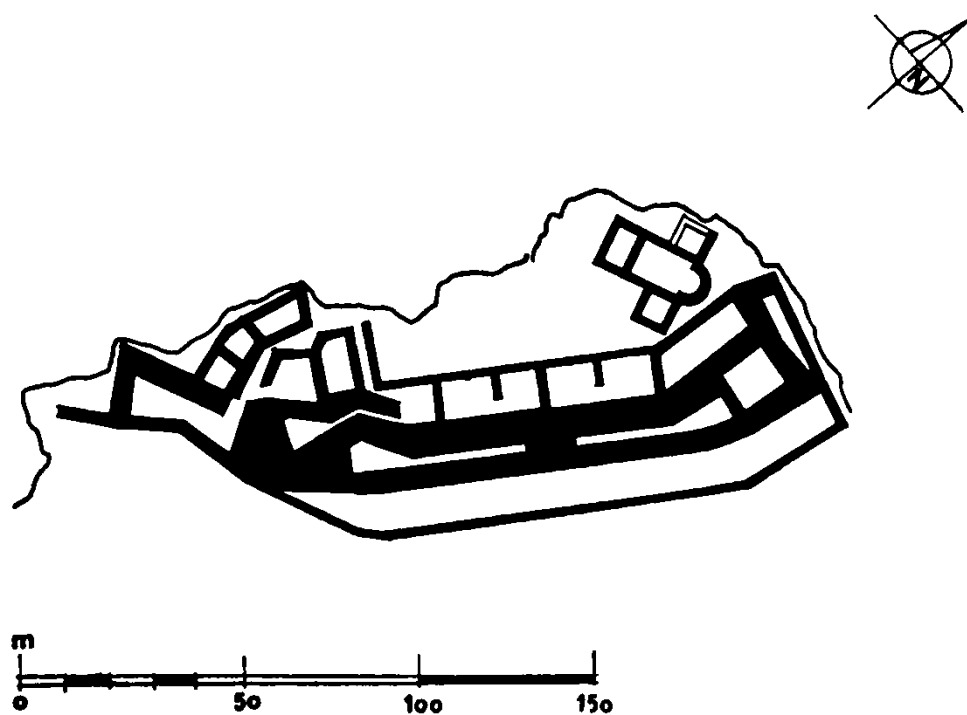

Karta 6. Tepljuh, Biočić i Miočić

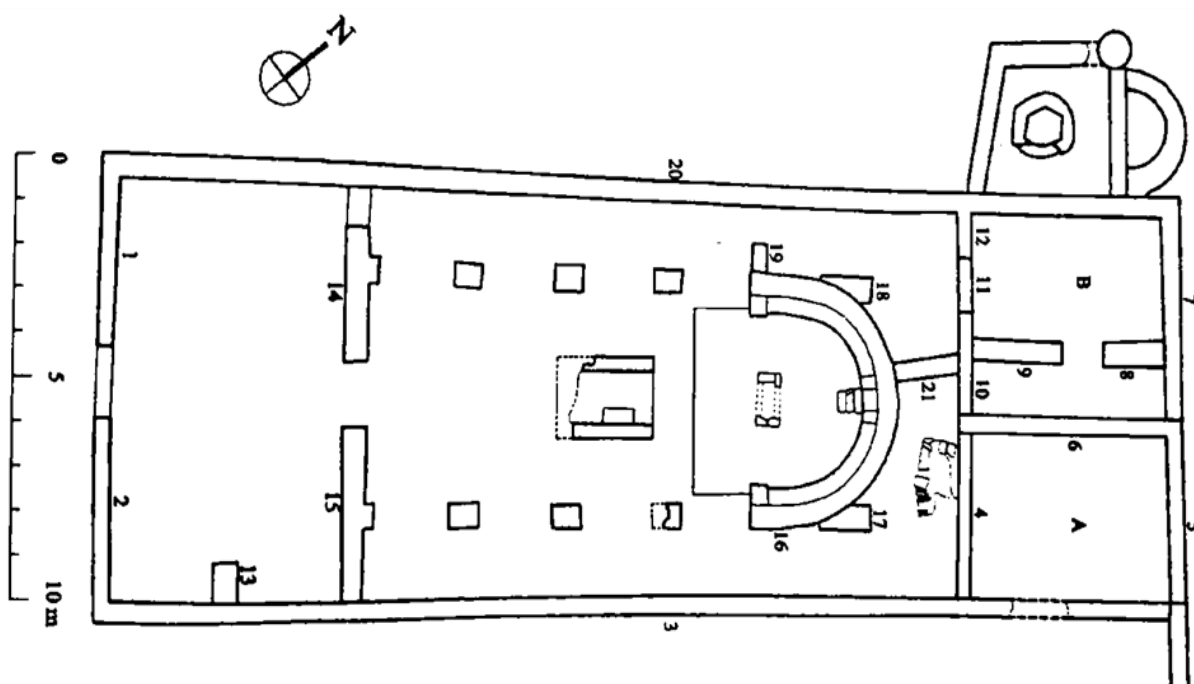

Karta 7. Mjesta pojedinačnih pronalazaka arhitektonskih ulomaka i uporabnih predmeta

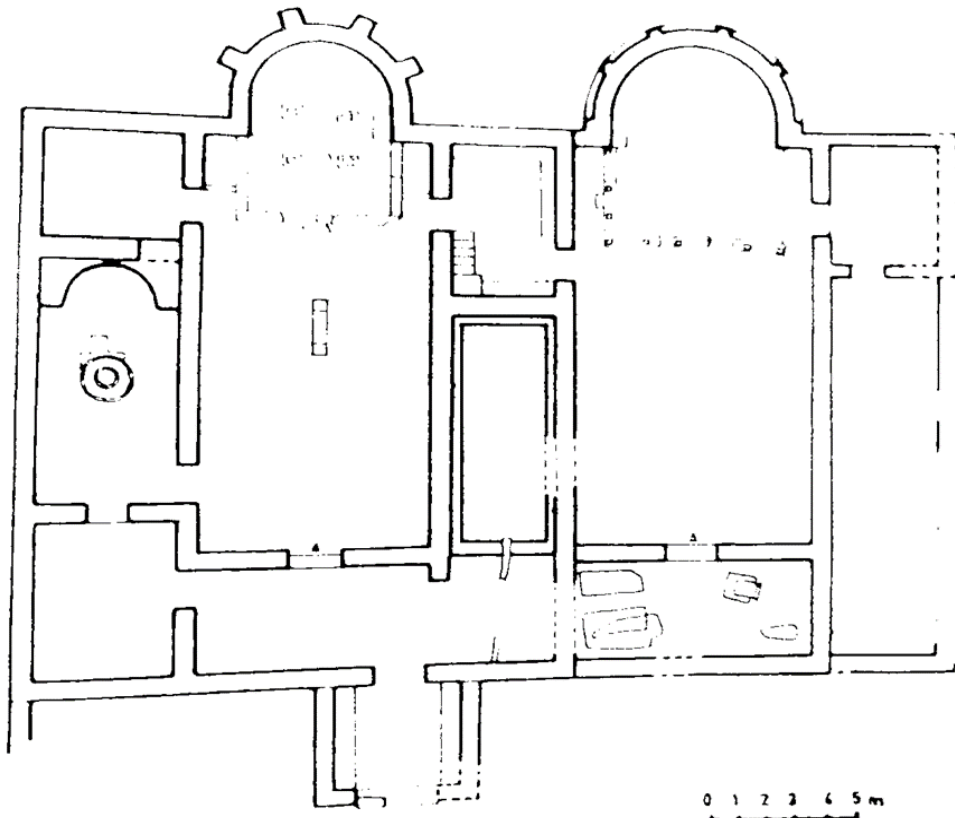
6.5.2. Tlocrti

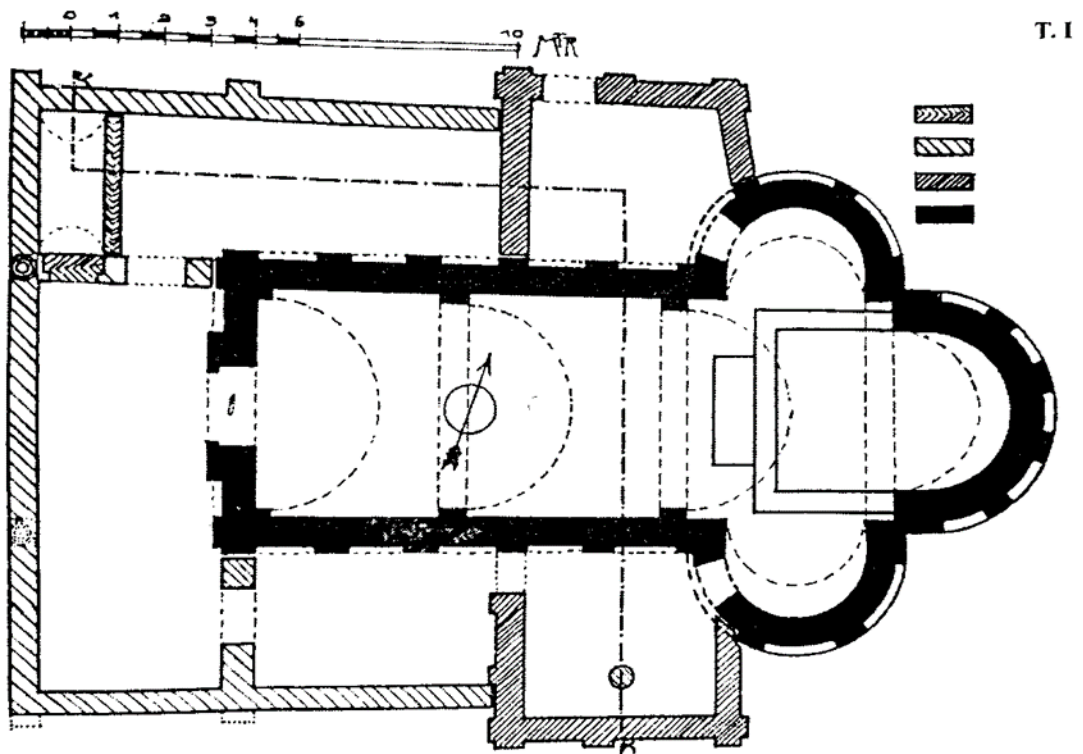
Tlocrt 1. Mokro polje (Knin) – refugij s crkvom iz 6. stoljeća

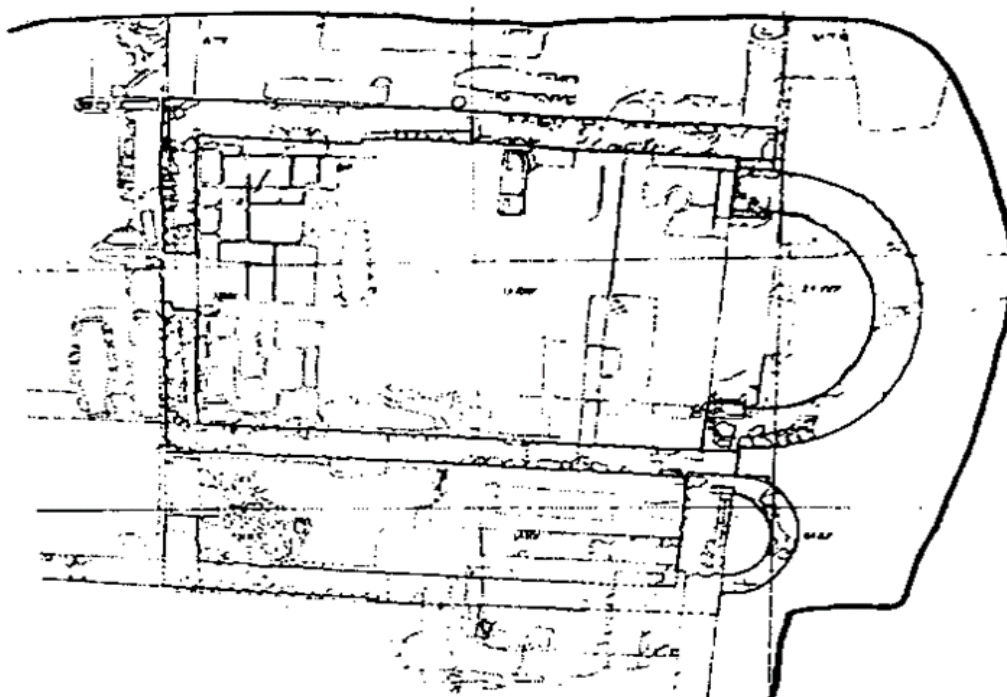
Tlocrt 2. Tlocrt trobrodne ranokršćanske bazilike u Ivinju

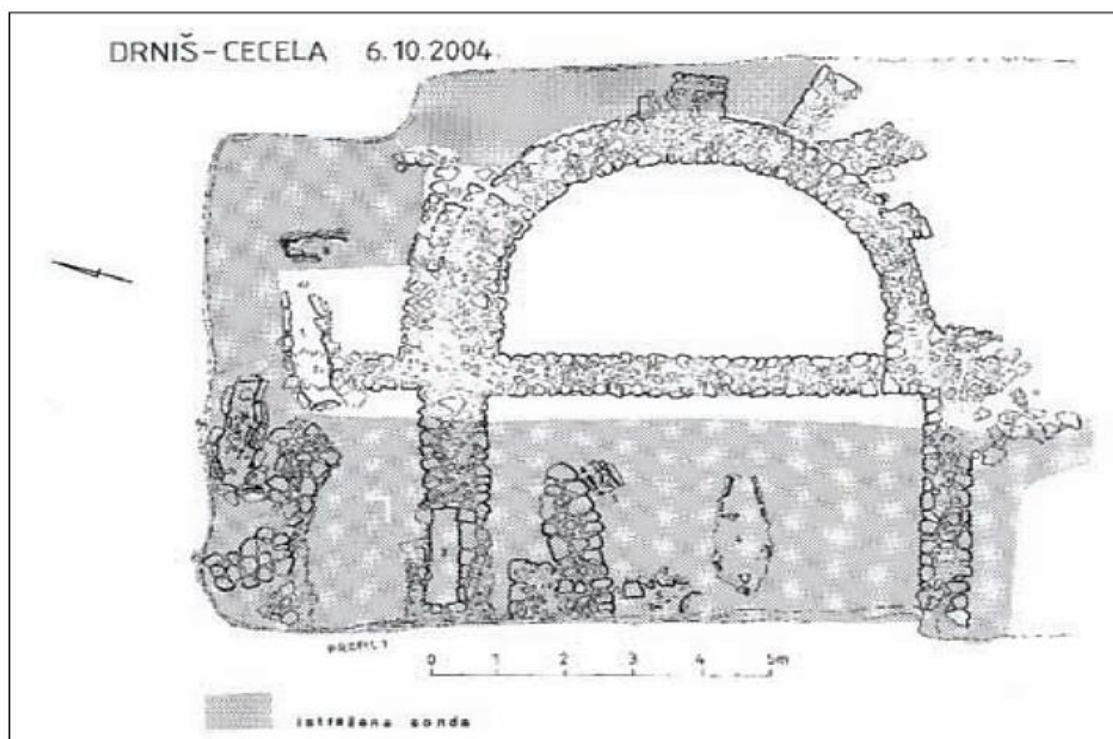
Tlocrt 3. Tlocrt dvojnih bazilika u Srimi

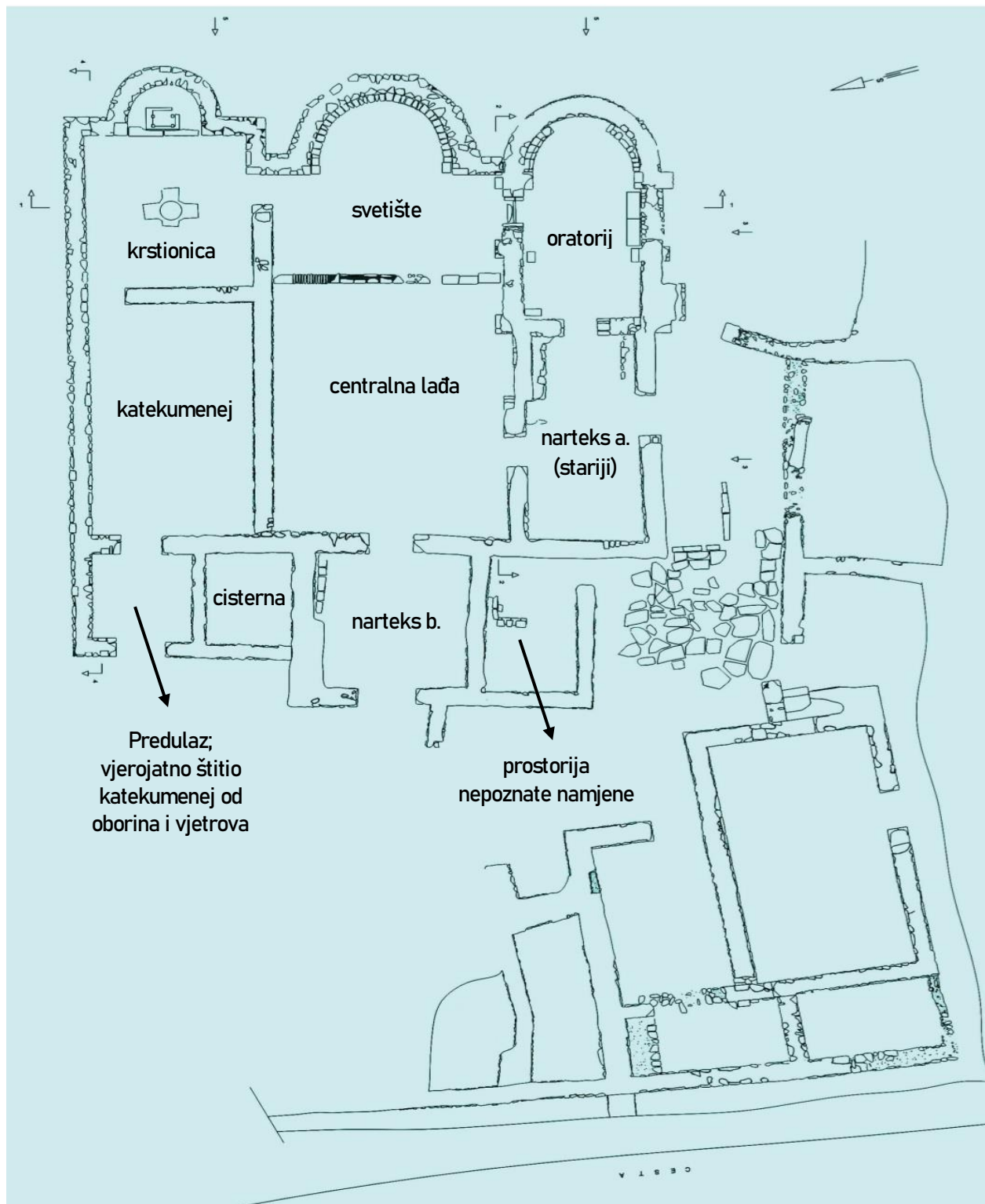
Tlocrt 4. Tlocrt trikonhalne crkve s pastoforijama na lokalitetu Bilice

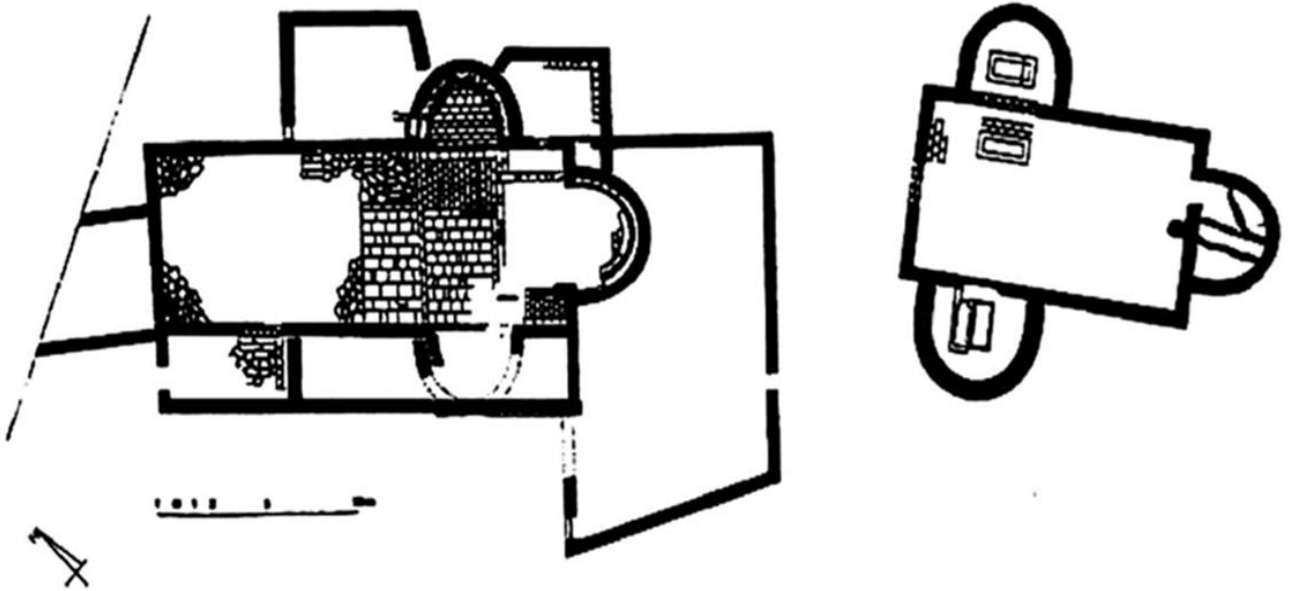
Tlocrt 5. Tlocrt arheoloških ostataka na lokalitetu Danilo – A. Faber – M. Zaninović

Tlocrt 6. Tlocrt dijela crkve na lokalitetu Cecela s označenom sondom

Tlocrt 7. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Trbounju

Tlocrt 8. Tlocrt ranokršćanskog kompleksa u Tepljuhu/Biočiču

6.5.3. Slike

Slika 1. Ulomak antičkog natpisa iz Umljanovića

Slika 2. Vinogradi na Ceceli

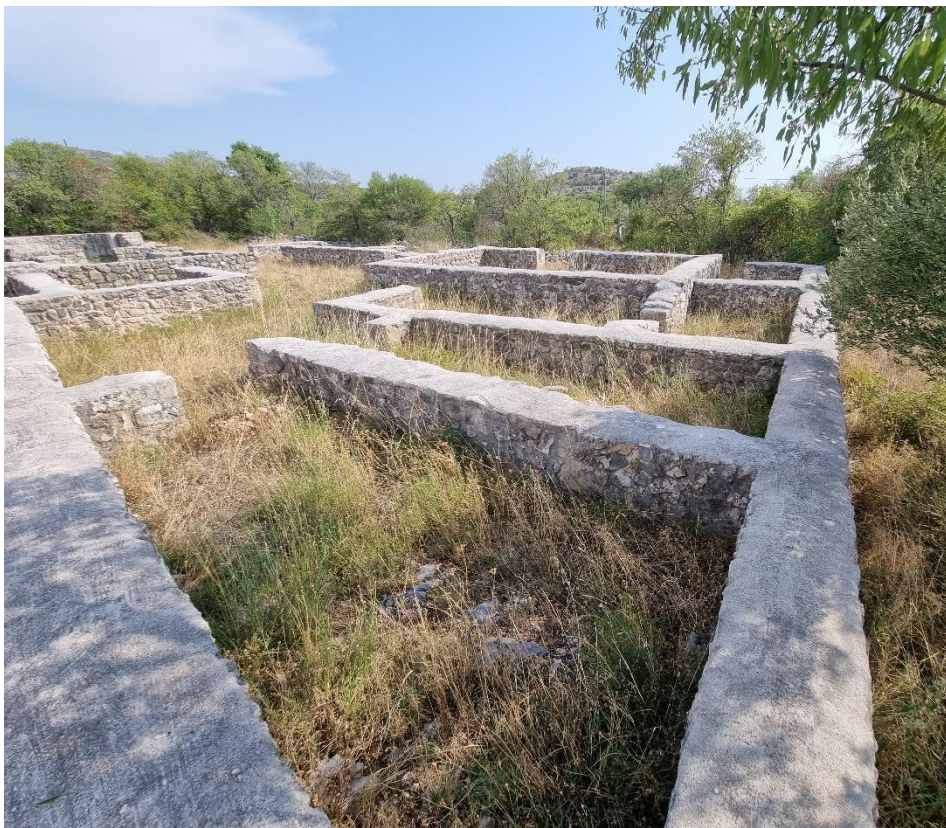
Slika 3. Pogled s lokaliteta na Petrovo polje

Slika 4. Trenutno stanje lokaliteta na Ceceli

Slika 5. Lokalitet Crkvina u Trbounju prije istraživanja

Slika 6. Dijelovi starije arhitekture u Trbounju

Slika 7. Trbounjski kompleks

Slika 8. Oratorij u Trbounju

Slika 9. Centralna lađa u Trbounju

Slika 10. Krstionica u Trbounju

Slika 11. Kristov monogram

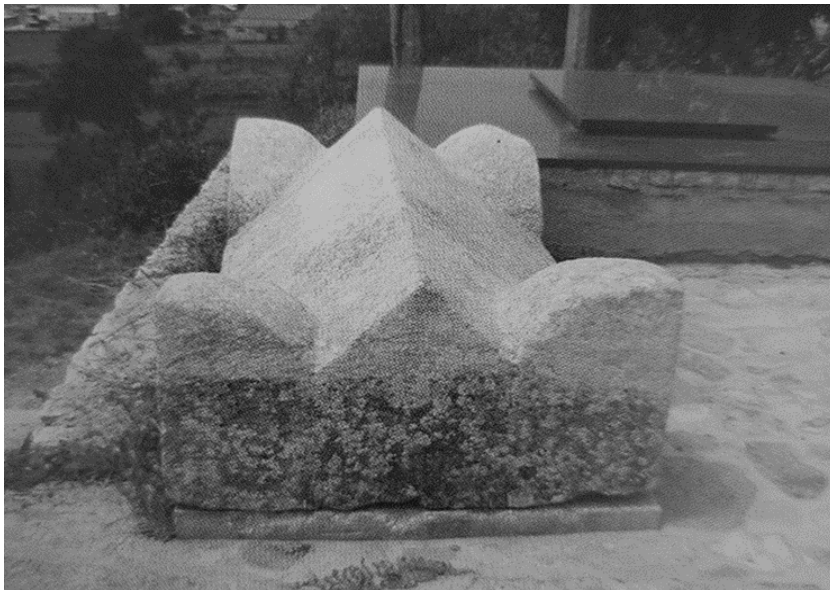
Slika 12. Ulomak prozorskog pilastra

Slika 13. Sarkofag iz Tepljuha

Slika 14. Ulomak pilastra sa stupićem iz Lišnjaka

Slika 15. Poklopac sarkofaga iz Gradca

Slika 16. Dio apside s križnom tranzenom u Baljcima

Slika 17. Poklopac sarkofaga iz Umljanovića

Slika 18. Poklopac sarkofaga iz Umljanovića

Slika 19. Ranosrednjovjekovni plutej iz Kljaka – odljev